

Journal of Endowment
& Charity Studies
<https://ecs.ui.ac.ir>

Journal of Endowment & Charity Studies

E-ISSN: 2980-9444

Vol.1, No.2, Autumn & Winter, 2023, pp 41-66

Received: 26/11/2022 Accepted: 14/03/2023

Research Paper

A Reflection on Disagreement in Interpreting the Conditions of Electing the Custodians in Offspring Endowments (*Vaqf*) (Case Study: Offspring Endowment of Sadri fort of Qom)

Alireza Zebarjadi

Senior Expert in the History of Iran after Islam, Independent Researcher, Mashhad, Iran.
alirezazebarjadi1970@gmail.com

Sasan Tahmasbi*

Assistant Professor of History Department, Payam Noor University of Tehran, Tehran, Iran.
sasantahmasbi@pnu.ac.ir

Abolfazl Hassanabadi

PhD in History of Iran, Director of Astan Qods Razavi Manuscript Center, Mashhad, Iran.
ahassanabady1@yahoo.com

Introduction

Offspring endowments are very important in securing the least financial needs of a family, protecting historical identity, and keeping alive family relations. Disagreement over electing the custodians and the way of spending the incomes have been among continuous problems of this type of endowment. This paper is going to study the way of electing custodians in the endowment of Sadri fort and the disagreement over electing and function of custodians based on the conditions of the donor. Having raised matters such as the importance of Offspring endowments and their functions; the history of the offspring endowment of Sadri fort of Qom and looking at the election and function of the custodians of the endowment, the paper will study the different aspects of the subject. The matter of custodianship in the offspring endowment of Sadri fort of Qom (Nosrat Abad) and the process of electing a custodian for this offspring endowment from the late years of the Qajar period up to now will be studied and researched, then matters such as the circumstances of executing the last will of the donor, disagreement between the children and the interference of other authorities in the endowment as an important and large type of offspring endowment in the country will be studied and researched. The most important questions of the paper are what reasons have affected electing the custodian of the offspring endowment of Sadri fort of Qom? Has the last will of the donor been executed? Was it possible adding between the two conditions of oldest and the worthiest or in case of having one condition or two conditions, was it possible to elect a custodian with the agreement of the heirs? To answer the questions, issues such as offspring endowments and their functions, a look at the history of the offspring endowment of Sadri fort, its custodianship and problems will be raised and answered in the paper. The Literature review of the subject shows that there is no paper on the offspring endowment of Sadri fort and its history, but some papers have been written on the offspring endowments including "an analysis on the structure of the offspring endowments, case study: "offspring endowments of Razavi Sayyeds "(Sayyedi, 2001), "Razavi Sayyeds in Mashhad" (Hassan Abadi, 2009), chiefly focused on the Razavi Sayyeds and paid less attention to problems and difficulties of custodians and their actions. Meanwhile, a paper titled "Ardabili

*Corresponding Author

Zebarjadi, A., Tahmasbi, S., and Hassanabadi, A. (2023). A reflection on disagreement in interpreting the conditions of electing the custodians in offspring endowments (*vaqf*) (Case study: offspring endowment of Sadri fort of Qom). *Journal of Endowment & Charity Studies*, 1(2), 41-66. [In Persian]

2980-9444 © The Author(s). Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

<http://dx.doi.org/10.22108/ecs.2023.135788.1038>

Sadar al-Mamalik and the endowment of Nosrat Abad of Qom: Sadri fort "(Mohseni, 2015) studied the history of endowments of Sadri fort generally and a paper titled "the oldest or the worthiest: "A look on the circumstance of electing custodians of the endowment of Razavi Sayyeds" (Hassan Abadi, 2009) which focused especially on the donor's conditions in the election of custodians and its effect on their election after donor by relying on the offspring endowment of Razavi Sayyeds, have a direct relation with the subject of this paper.

Research Methodology

The method of this paper is a historical- documentary taking use of oral history. One of the features of the paper is using oral history and family documents as important sources in documenting the data of the paper and it is attempted to observe the standards of the use of the methods.

Research Findings

The finding and results of the paper show that the special offspring endowment of Sadri fort of Qom (Nosrat Abad) has a large expanse, suitable geographical position, and human resources, but family disputes on the election of common custodians, the circumstance of using the endowment, the incompetence of the custodian of every part (their common parts), lack of effective supervising role on the part of the related governmental organizations (according to laws) caused the endowment not having a worthy situation among other large offspring endowments in the country. Having a common custodian for endowment and setting the condition of being oldest and worthiest in the election of custodianship by Ardabili Sadr al-Mamalik has caused a dispute over choosing suitable persons and in different periods has caused the interference of government authorities and taking fatva from religious authorities. It seems that according to the current conditions and new management theories, creating an up-to-date and strong management structure can greatly help the growth and development, and productivity of this endowment. For this purpose, it has been suggested that the people of each main branch and its sub-branches be present in this endowment, to follow up and create a "general family assembly". The assembly can investigate two essential works. First, after the death and resignation (by every cause) of every custodian, the assembly can choose the oldest and merited person and recommend him/her to Vaqf Organization to get a custodianship order. Another important work is to appoint persons from the family to accompany the elected custodian in doing the affairs of the large offspring endowment of Sadri fort of Qom and helping him in this critical work. Of course, supervising the custodian's works and his assistants is one of the tasks of the general assembly.

Keywords

offspring Endowment of Sadri fort of Qom, Ardabili Sadar al-Mamalik, Common Custodianship, Offspring Endowments

References

- Hassan Abadi, A. (2009). Asan, arshad or aslah: A look at how sadat razavi's endowment trustees are selected. *Vaqf Miraz Javidan Journal*, 65. [In Persian]
- Hassan Abadi, A. (2009). *Sadat razavi in mashhad*. Mashhad, Bonyade Pazhoheshhaye Islami. [In Persian]
- Mohseni, Sayyed M. (2014). *Ardabili sadar al- mamalik and the endowment of Nosrat Abad of Qom: Sadri fort*. Marzban Nameye Farhang: Celebration letter of Culture assistant scholar Hujat al-Islam va al-Muslims Dr. Mahmood Marashi. Qom, Moaseseye Khane Ketab va Kanoon Nevisandegane Qom. [In Persian]
- Sayyedi, M. (2001), A look on the offspring endowments of Razavi Sayyeds, *Vaqf Miras Javidan Journal*, 35 and 36, 85-98. [In Persian]

پژوهشنامه مطالعات
وقف و امور خیریه

پژوهشنامه مطالعات وقف و امور خیریه

دوره ۱، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۲، ص ۶۶-۴۱

مقاله پژوهشی

تأملی بر اختلاف در تفسیر شروط انتخاب متولیان در موقوفات اولادی (نمونه موردی: موقوفه اولادی قلعه صدری قم)

زبرجدی، علیرضا^۱، طهماسبی، ساسان^{۲*} ID، حسن آبادی، ابوالفضل^۳

۱- کارشناس ارشد تاریخ ایران بعد از اسلام، پژوهشگر آزاد، مشهد، ایران.

alirezazabarjadi1970@gmail.com

۲- استادیار گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

sasantahmasbi@pnu.ac.ir

۳- دکتری تاریخ ایران، مدیر مرکز نسخ خطی آستان قدس رضوی، مشهد، ایران.

ahassanabady1@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۰۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۲۳

چکیده

موقوفات اولادی اهمیت زیادی در تأمین حداقلی نیازهای مالی خاندان، حفظ هویت تاریخی و زنده نگه داشتن ارتباطات خانوادگی دارد. از مشکلات همیشگی این نوع وقف، اختلاف نظر در انتخاب متولیان و نحوه هزینه کرد درآمدها بوده است. در این مقاله نحوه انتخاب متولیان در موقوفه قلعه صدری قم (که به نصرت آباد نیز مشهور بوده و یکی از بزرگترین موقوفات اولادی کشور ما است) و اختلافات به وجود آمده در انتخاب و عملکرد متولیان براساس شروط واقف بررسی می‌شوند. در این بررسی با طرح مباحثی مانند اهمیت موقوفات اولادی و کارکرد آنها، تاریخچه موقوفه قلعه صدری قم و نگاهی به انتخاب و عملکرد متولیان این موقوفه، تلاش می‌شود جنبه‌های مختلف موضوع بررسی شوند. بررسی سابقه پژوهش نشان می‌دهد تاکنون تنها یک مقاله، آن هم به صورت عمومی، به طور مستقیم مسئله تاریخچه موقوفه قلعه صدری را بررسی کرده است (محسنی، ۱۳۹۳). پژوهش پیش رو، به روش تاریخی - اسنادی و همچنین تاریخ شفاهی، این مسئله را بررسی کرده است و یافته‌های پژوهش نشان می‌دهند با توجه به اشتراکی بودن تولیت موقوفات و گذاشتن شروط ارشد و اصلاح در انتخاب متولیان توسط صدرالممالک اردبیلی، زمینه اختلاف در مصداق سازی برای انتخاب افراد به وجود آمده و در مقاطع زمانی مختلف باعث دخالت دولتی و استفتاء از مراجع شرعی شده است. در زمینه متولیان موقوفه صرفاً برخی اطلاعات کلی آورده شده‌اند.

واژه های کلیدی: موقوفه اولادی قلعه صدری قم، صدرالممالک اردبیلی، تولیت اشتراکی، موقوفات اولادی

*نویسنده مسئول

زبرجدی، ع، طهماسبی، س و حسن آبادی، ا. (۱۴۰۲). تأملی بر اختلاف در تفسیر شروط انتخاب متولیان در موقوفات اولادی (نمونه موردی):

موقوفه اولادی قلعه صدری قم). پژوهشنامه مطالعات وقف و امور خیریه، (۲)، ۶۶-۴۱.

2980-9444 © The Author(s). Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>)

<http://dx.doi.org/10.22108/ecs.2023.135788.1038>

۱- مقدمه و بیان مسئله

انواع وقف را می‌توان به اعتبار زمان و ذینفع‌ها و بهره‌مندان از منافع وقف، به وقف خاص (از جمله وقف اولاد) و وقف عام تقسیم کرد. موقوفات اولادی یکی از مهم‌ترین انواع وقف خاص است که واقف به دلایل گوناگون مانند حفظ هویت خاندانی و حمایت اقتصادی از اولاد خود اقدام به آن می‌کند. از مشکلات عمده وقف‌های اولادی مسئله تعیین متولی است. یکی از مسائل مهم در تمام وقف‌نامه‌ها به‌خصوص وقف‌نامه‌های اولادی که از موارد بحث‌برانگیز و مورد اختلاف در میان بازماندگان واقف است، بحث تولیت موقوفه‌های اولادی، چگونگی انتخاب متولی و دخالت افراد خارج از موقوفه در موقوفه‌ها است که گاهی اوقات سیر انجام کار با مفاد وقف‌نامه در تعارض آشکار بوده است (حسن‌آبادی، ۱۳۸۷: ۲۳). متولی در متن وقف‌نامه به مسئله تولیت وقف بعد از خود می‌پردازد؛ اما گاهی شروطی مانند ارشد، اصلح، اسن و اتقی را برای متولی بعدی در نظر می‌گیرد که در مصداق‌سازی باعث مناقشات زیادی در موقوفه‌ها، به‌علت برداشت‌های متفاوت از آنها، شده و زمینه دخالت نهادهای حکومتی را فراهم کرده است.

در این مقاله موضوع تولیت در موقوفه قلعه صدری قم (نصرت‌آباد) و روند انتخاب متولیان این موقوفه اولادی از اواخر دوره قاجاریه تا زمان حال بررسی و پژوهش می‌شود و مسائلی مانند چگونگی عمل به وصیت واقف و اختلافات بین اولاد و دخالت سایر مراجع در این موقوفه به‌عنوان نمونه‌ای مهم و بزرگ از موقوفات اولادی در کشور تحقیق خواهند شد. نکته اصلی در این بررسی سؤالاتی است مانند چه عواملی در تعیین تولیت موقوفه اولادی قلعه صدری قم تأثیرگذار بوده است؛ آیا به وصیت واقف در انتخاب متولیان عمل شده است یا عوامل دیگری نیز در انتخاب متولیان تأثیرگذار بوده‌اند؛ آیا جمع بین دو شرط ارشد و اصلح امکان‌پذیر بوده یا در صورت بودن یک یا دو مورد با توافق بازماندگان انتخاب متولی امکان‌پذیر بوده است؛ در راستای پاسخ به این سؤالات مسائلی مانند موقوفات اولادی و کارکرد آنها، نگاهی به تاریخچه موقوفه قلعه صدری و تولیت در موقوفه قلعه صدری و مسائل و مشکلات آن مطرح می‌شوند و در مقاله پاسخ داده خواهند شد.

بررسی سوابق پژوهش نشان می‌دهد در رابطه با موقوفه قلعه صدری قم و تاریخچه آن پژوهشی صورت نگرفته است؛ اما در موقوفات اولادی برخی مقالات مانند «تحلیلی بر ساختار موقوفات اولادی مطالعه موردی نگاهی به وقف‌های اولادی سادات رضوی» (سیدی، ۱۳۸۰) و «سادات رضوی در مشهد» (حسن‌آبادی، ۱۳۸۷) نوشته شده که بیشتر راجع به سادات رضوی است و مسائل و مشکلات متولیان و کارکرد آنها کمتر بررسی شده‌اند. در این میان، مقاله‌ای با عنوان «صدرالممالک اردبیلی و موقوفه نصرت‌آباد قم: قلعه صدری» (محسنی، ۱۳۹۳) که به‌طور عمومی موضوع تاریخچه موقوفه قلعه صدری را بررسی کرده است و نیز مقاله‌ای با عنوان «اسن، ارشد یا اصلح: نگاهی به چگونگی انتخاب متولیان موقوفه سادات رضوی» (حسن‌آبادی، ۱۳۸۷) که به‌صورت تخصصی در موضوع شروط واقفان در انتخاب متولیان و تأثیر آن بر انتخاب آنها بعد از واقف با تکیه بر موقوفه اولادی سادات رضوی نوشته شده است، ارتباط مستقیمی با بحث این مقاله دارد.^۱

۲- ادبیات پژوهش

۲-۱- موقوفات اولادی و اهمیت آنها (بررسی موردی سادات رضوی در مشهد)

وقف در لغت به معنای ایستادن و به حالت ایستاده ماندن و آرام‌گرفتن است و در اصطلاح فقها به معنای نگهداشتن و حبس کردن است. حبس کردن عین ملکی بر ملک واقف است، نه ملک خدا و معرفی آن در راه خدا؛ به عبارتی وقف،

^۱ نویسنده این مقاله، علیرضا زبرجدی (فرهاد) خود از نوادگان میرزا نصرالله صدرالممالک اردبیلی و جزء موقوف علیهم این موقوفه خاص می‌باشد.

تحبیس الاصل و تسبیل الثمره است و مراد از تحبیس الاصل فسخ از تصرف ناقله نظیر بیع و هبه و مراد از تسبیل الثمره اباحه منافع و فواید و رهاکردن آن برای موقوف علیه است (جابری، ۱۳۸۲: ۱۶۲). در وقف، شخص قسمتی از مال یا تمام آن را در زمان حیات خود برای رضای خدا وقف می‌کند؛ به طوری که اصل مال همیشه باقی بماند و منافع حاصله از آن در راه خدا استفاده شود (مصطفوی رجائی، ۱۳۶۱: ۶۰).

موقوفات اولادی یکی از انواع موقوفات خاص است که به تناسب منافع موقوفه و شروط واقف در انتخاب متولی می‌توان آن را بررسی کرد. در این وقف «واقف‌له» نوعی آینده‌نگری برای تأمین نیازهای خانواده خود در آینده می‌کند. علاوه بر این، از به هدر رفتن اصل مال خود و تقسیم آن بین اولاد و اختلافات بالقوه نیز جلوگیری می‌کند. از این منظر، مهم‌ترین ویژگی‌های موقوفات اولادی عبارت‌اند از:

- حفظ اصل مال؛

- پیوستگی خانوادگی و خاندانی؛

- حفظ آداب و رسوم خانوادگی؛

- انسجام‌بخشی سیاسی و اجتماعی؛

- انسجام‌بخشی مذهبی و فرهنگی؛

- تأکید بر عدم دخالت نهادهای حکومتی در وقف.

موارد مذکور جهت‌گیری مصرف اکثر موقوفات خاص بوده است و بیشتر به نظر می‌رسد به دلیل حفظ انسجام و یکپارچگی اولاد و فرزندان بوده است تا مصارف عامه که شاید حاصل شرایط سیاسی و اجتماعی و فرهنگی زمان صفویه باشد.

این موقوفات از لحاظ نگارش وقف‌نامه‌ای در ساختار کلی تفاوتی با موقوفات عام ندارد.

از مزایای دیگر وقف خاص تفویض اختیار پذیرش وقف به اولاد و سلب اختیار از دخالت نهادهای حکومتی مرتبط است که به نوعی ضمن حفظ اصل مال واقف، زمینه‌ساز استقلال مالی اولاد و بقای آنان نیز است.

موقوفه اولادی سادات رضوی از نمونه‌های تأمل‌برانگیز در موقوفه‌های اولادی ایران است که سابقه آن به دوره صفویه برمی‌گردد. نسل سادات رضوی مشهد به موسی مبرقع فرزند امام جواد (ع) می‌رسد و یک موقوفه اولادی بزرگ و چند موقوفه اولادی کوچک دارند که در مجموع بیشترین و بزرگ‌ترین موقوفات اولادی ایران را در اختیار دارند (سیدی، ۱۳۸۰: ۹۵-۸۵).

از مهم‌ترین موقوفات اولادی سادات رضوی می‌توان به موقوفه میرزا ابراهیم رضوی، موقوفه میرزا محسن رضوی، موقوفه میرزا جعفر رضوی و موقوفه میرزا حبیب رضوی اشاره کرد (حسن‌آبادی، ۱۳۸۷: ۲۲۵-۲۴۲) بررسی کارکرد این موقوفات طی فعالیت چهارصد ساله آن نشان‌دهنده عملکرد موقوفات اولادی و مشکلات عمومی در بیشتر موقوفات مشابه در ایران است که در این مقاله، موقوفه قلعه صدری قم (نصرت‌آباد) متعلق به نوادگان میرزا نصرالله صدرالممالک اردبیلی بررسی خواهد شد.

مهم‌ترین کارکرد و مشکلات موقوفات سادات رضوی عبارت‌اند از:

- حفظ انسجام قومی و گروهی در میان سادات به‌خصوص در موقوفه میرزا ابراهیم که حتی سادات رضوی ارض اقدس (ساکن مشهد) که شجره‌نامه اولادی ندارند نیز می‌توانند از آن سهام دریافت کنند. با توجه به ازدیاد اولاد سادات رضوی در طول سال‌ها اهمیت این موقوفه بیشتر شده و متولی موقوفه میرزا ابراهیم، سیادت بر سایر سادات رضوی نیز داشته است. حتی در فرامین پادشاهان (ناصرالدین شاه) نیز تولید سلسله موقوفه و سرپرستی کل به ایشان واگذار می‌شده است. امروزه این موقوفات بیش از بیست هزار نفر از سادات رضوی را در سراسر جهان پوشش می‌دهد.

- حفظ شجره‌نامه‌های سادات و هویت آنان به دلیل ضرورت حفظ شجره برای دریافت سهام اولادی.

- قدرت سیاسی، مذهبی و فرهنگی به دلیل احترام در جامعه و مشارکت فعال در امور فرهنگی و تعاملات سیاسی با سلسله‌های حاکم از دوره صفویه تا پهلوی.

- قدرت اقتصادی به دلیل برخورداری از موقوفات و ایجاد شبکه ارتباطی اقتصادی.

- از مهم‌ترین معضلات این موقوفات اختلاف در انتخاب متولیان بوده است. در موقوفات میرزا ابراهیم رضوی شرط انتخاب متولیان اسن، ارشد و اصلح بودن بوده است. در تفسیر این سه شرط برای افراد و اولویت آنها از دوره صفویه اختلافاتی به وجود آمده است (حسن آبادی، ۱۳۸۷: ۳۲-۲۱)؛ اما با انتقال موروثی از دوره صفویه تا پیروزی انقلاب اسلامی اطلاعات زیادی درباره اختلافات نبوده و با توجه به منابع، اختلاف زیادی در خاندان نبوده است. بعد از انقلاب نیز با شکایت برخی از خاندان و دخالت اوقاف چند مرتبه متولیان عوض شده‌اند و زمینه دخالت نهادهای حاکمیتی به وجود آمده است. در موقوفات میرزا محسن رضوی تولیت موقوفات به صورت اشتراکی بوده است و این مسئله زمینه اختلاف زیادی را در خاندان ایجاد کرده است. این امر باعث اختلافات طولانی مدت در خاندان و از بین رفتن اصل موقوفه شده است (اسحق‌کوپایی و فریدونی، ۱۳۹۸). از نکات مهم تأکید بر عدم دخالت نهادهای حاکمیتی در این دو موقوفه است که احتمالاً منظور واقف ضرورت همگرایی بین خاندان در انتخاب متولیان و پرهیز از اختلافات حقوقی است که تحقق نیافته است.

در مجموع به نظر می‌رسد هرچه اختلاف بین خاندان‌های اولادی در انتخاب متولیان کمتر بوده، به همان نسبت عملکرد موقوفات اولادی بهتر بوده است؛ البته عموماً در وقف‌های اشتراکی اختلاف زیادی بین خاندان به وجود آمده است.

۳- تاریخچه‌ای کوتاه از زندگی شخصی و موقوفه صدرالممالک اردبیلی (قلعه صدری قم)

میرزا نصرالله در حدود سال ۱۱۹۵ ق در اردبیل به دنیا آمد. اجداد او از طالقان به کلخوران و از آنجا به اردبیل آمده بودند (اردبیلی، ۱۳۸۶: ۷). صدرالممالک اردبیلی برای تحصیل دانش به اصفهان مهاجرت کرد و علوم نقلی و عقلی را در آنجا فراگرفت. سپس برای کسب معارف عرفانی به عراق، فارس، کرمان، آذربایجان و خراسان سفر کرد و برای تکمیل اطلاعات در اصفهان ساکن شد. او علاوه بر تحصیل مدتی نیز به امر تزکیه و کناره‌گیری پرداخت و به‌عنوان یکی از بزرگ‌ترین عرفای زمان خود مطرح شد (هدایت، ۱۳۸۲: ۱۵۲۶). در زمان درس خواندن در اصفهان به نزد «حسینعلی شاه» رسید و از طرف او به «ناصرعلی شاه» ملقب شد (اردبیلی، ۱۳۸۶: ۷). در زمان نیابت سلطنت عباس میرزا قاجار عهده‌دار مسئولیت معلمی محمد شاه قاجار شد. با وجود ارتباط نزدیک با محمد شاه و مطرح بودن همیشگی به‌عنوان یکی از افراد صاحب نفوذ در دربار، هیچگاه منصب درخور اعتبار و نفوذ خود را به دست نیاورد. بعد از قتل قائم مقام فراهانی به‌عنوان یکی از نامزدهای صدارت مطرح بوده است؛ اما این منصب به میرزا آقاسی رسید (سپهر، ۱۳۴۲: ۴۲/۲) این دو هم‌فکر و در عرفان هم‌مشرک بودند و شاید میرزا نصرالله چنین توقعی از او در پیشی گرفتن برای منصب صدارت نداشت. احتمالاً برای تحیب قلوب میرزا نصرالله وزرات اوقاف با لقب «صدرالممالک» به او واگذار شد (بامداد، ۱۳۴۴: ۳۳۶/۴). او اهل عرفان و شعر بود و بین عرفای هم‌عصر خود به «نصرتعلی» مشهور بوده است. در تذکره شعرای معاصرین دارالایمان قم در ذیل معرفی وفا از میرزا نصرالله به‌عنوان قطب سلسله نعمت‌اللهی و تولیت مشترک حرم حضرت معصومه یاد شده است (فیض، ۱۳۹۳: ۱۸۷).

بعد از فوت محمد شاه قاجار تا آمدن ناصرالدین شاه به تهران اختلافاتی بین رجال به وجود آمد. با تحصن میرزا آقاسی در قلعه عباسیه نگاه‌ها به میرزا نصرالله به‌عنوان جانشین احتمالی او معطوف شد و بزرگان دربار به‌نوعی با او برای صدارت هم‌پیمان شدند (سپهر، ۱۳۴۲: ۳/۱۵۰). این هم‌پیمانی علی‌رغم اختلاف ضمنی آنها موقتاً تا برخورد با آقاسی و از میدان به در کردن او ادامه پیدا کرد (همان، ۱۵۸). با مسائل سیاسی به‌وجودآمده و دخالت دولت روس و انگلیس، صدراعظمی او به جایی نرسید.

صدرالممالک اردبیلی به خیال صدارت تا آمدن ناصرالدین شاه در خانه میرزا آقاسی مسکن گزید و به رفع و رجوع کارها پرداخت (هدایت، ۱۳۸۲: ۳۵۹/۱۰). این سکونت و انجام امور دیوانی قبل از ورود شاه به پایان رسید و معلوم شد او شانس برای صدراعظمی در برابر امیرکبیر ندارد (همان، ۳۶۰). افضل‌الملک نگاهی خوش‌بینانه به انتخاب او به‌عنوان صدراعظمی و سکونت در خانه آقاسی داشت و آن را حاصل خواست مردم و بزرگان و دلیل عدم انتخاب را کدورت ناصرالدین شاه و خواست امیرکبیر معرفی کرد؛ البته او صدرالممالک اردبیلی را انسانی زاهد و وارسته معرفی کرده است که توجه زیادی به قدرت ندارد. از کلام او چنین مستفاد می‌شود که او میرزا نصرالله را از نزدیک می‌شناخته و آگاهی کافی از احوال او داشته است (افضل‌الملک، ۱۳۳۶: ۱۶۲-۱۶۱).

در واقعه شورش سربازان در پادگان تهران صدرالممالک در زمره محرکین سربازان برای شورش به شمار آمد و دستگیر و به قم، کرمانشاه و عراق عرب تبعید شد (بامداد، ۱۳۵۷: ۳۳۷/۴). در سال وفات او اختلافاتی وجود دارد. بامداد وفات او را در سال ۱۲۷۲ ق در کرمانشاه (همان، ۳۳۷) و سپهر در سال ۱۲۷۱ ق در کرمانشاه می‌داند (سپهر، ۱۳۴۲: ۱۳۷/۴). در مقدمه دیوان او آمده است ناصرالدین شاه دستور رفع تبعید او را صادر کرد و او در راه بازگشت در کرمانشاه در ششم یا چهاردهم محرم‌الحرام ۱۲۷۱ ق فوت کرده و جنازه او به کربلا بازگردانده شده است و در حجره‌اش در مسجدی که خود ساخته بود به خاک سپرده شده است (اردبیلی، ۱۳۸۶: ۱۸). صدرالممالک آدم خوش عاقبتی است؛ زیرا قبر او در کربلا، خانه او در اردبیل و موقوفات او در قم هنوز پایرجاست و جزء معدود رجال قاجاری است که نام او در زمینه شعر و فرهنگ و تأثیرگذاری اجتماعی باقی مانده است.

اعتبار شخصی صدرالممالک علاوه بر تعاملات سیاسی، در علاقه به تصوف و نگرش‌های صوفیانه نیز بود. او مرید «مجنوبعلی شاه» بود و لقب «نصرتعلی شاه» را از او دریافت کرد. افرادی صاحب‌نامی مانند آقا محمد رحیم از اشراف افشار ارومیه و نایب صدر آنجا آقا غلامرضا قاجار، میرزا مسلم ارومی، سیدابوالقاسم نباتی، صاحب مازندرانی دبیر و منشی فتحعلی شاه، محمدبن شکراله ملقب به راغبعلی در زمره ارادتمندان او بودند (حسینی، ۱۳۹۳: ۱۵۹-۱۵۸). آنچه با عنوان موقوفه صدرالممالک شناخته می‌شود، چنانچه در متن وقف‌نامه نیز مشخص است، زمین‌ها و قنات‌هایی بوده که او در قم خریداری، آباد و احیا کرده است. درواقع صدرالممالک اردبیلی آنچه خود به دست آورده را در راستای حفظ هویت خاندانی وقف اولاد خود کرده است.

موقوفه قلعه صدری قم که به نصرت‌آباد نیز مشهور است املاک وسیعی است (چند صد هکتار) که در غرب شهرستان قم قرار دارد. این زمین‌ها از سمت غرب با منطقه بیلاقی خلیجستان قم همسایه است. منطقه خلیجستان قم (مشهور به بهشت گم‌شده قم) آب‌وهوای معتدل کوهستانی دارد، از مناطق بیلاقی و جاهای دیدنی قم به شمار می‌رود، درون خود دره‌های بسیاری مانند دره قاهان، دره کهندان و دره دستجرد (که درون هر دره روستاهای بسیاری با باغ‌ها و مزارع کشاورزی زیبا و دل‌انگیز وجود دارد) و همچنین رودهای فصلی بسیاری همچون رود سولقان و وزوا در دهستان قاهان، رود دستجرد و مرواریدر دارد؛ بنابراین، زمین‌های موقوفه قلعه صدری تحت‌تأثیر آب‌وهوای این منطقه و خاک حاصلخیز، موقعیتی ممتاز از نظر کشاورزی دارد. علاوه بر این، در گذشته نه‌چندان دور این منطقه تأمین‌کننده محصولات کشاورزی متنوعی برای قم و نواحی نزدیک بوده است که در بخش‌های بعدی همین مقاله مقداری به آن خواهیم پرداخت.

۴- بررسی وقف‌نامه صدرالممالک

قبل از بررسی وقف‌نامه ذکر این نکته لازم است که اصل وقف‌نامه در اختیار خاندان است که از نظر اندازه حدوداً ۵۰×۱۵۰ سانتی‌متر و به خط رقاغ نوشته شده است و شامل متن وقف‌نامه و مصدقات آن در حاشیه است که شامل یازده مهر از علما

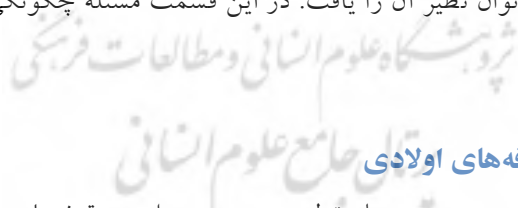
می‌شود (تصویر شماره ۱). صدرالممالک اردبیلی این املاک را طبق اسناد موجود از صاحبان آن طی چند مرحله خریداری کرده است (تصاویر شماره ۲، ۳، ۴، ۵ و ۶). حدود و ثغور املاک یادشده و قنوت آن نیز (که در اسناد خرید قید شده) طبق نقشه‌های ماهواره‌ای در تصاویر ۷ و ۸ مشخص است. متن کامل بازخوانی و تایپ‌شده وقف‌نامه (برای سهولت خوانش و استفاده پژوهشگران) نیز در پیوست شماره ۱ این پژوهش آمده است.

وقف‌نامه صدرالممالک اردبیلی از ویژگی‌هایی برخوردار است که با نیت اولادی بودن آن هم‌خوانی دارد. مهم‌ترین ویژگی‌های این وقف‌نامه عبارت‌اند از:

- تولیت اشتراکی در خاندان و آینده‌نگری در انتخاب متولی و رساندن تولیت به اناث در صورت انقراض اولاد ذکور.
- مشخص کردن نحوه تقسیم منافع موقوفه بین اولاد.
- تنوع رقبات وقفی: با توجه به نوع رقبات مانند محلی برای زندگی، آب، مزرعه و باغات، یخچال، آسیاب و حمام این رقبات به‌نوعی قادر به تأمین تمام نیازهای اولاد بوده است. این آینده‌نگری در دوره قاجار که به دفعات قحطی در آن دوره رخ داده بود اهمیت به‌سزایی داشته و ضامن بقای حداقلی خاندان بوده است.
- عدم انتخاب ناظر برای موقوفه: مسئله انتخاب ناظر در موقوفات معمولاً در موقوفات با مصرف عمومی صورت می‌گیرد. عدم تعیین ناظر در موقوفه احتمالاً به‌دلیل خواست متولی برای عدم دخالت خارج از موقوفه در اداره امور است؛ البته با توجه به اشتراکی بودن تولیت موقوفات، انتخاب ناظر می‌توانست در زمان اختلاف بین اولاد مؤثر باشد.

۵ - تولیت و تقسیم منافع در موقوفه صدرالممالک

یکی از مهم‌ترین موضوعات در موقوفات اولادی مسئله انتخاب متولیان است. این امر به نیت واقف و شروط تعیین‌شده توسط او برای انتخاب متولیان و مؤلفه‌های مؤثر بر چگونگی انتخاب متولیان در سال‌های بعد بستگی دارد. مسئله انتخاب متولی در موقوفه صدرالممالک از حیث شکل انتخاب و شرایط آن و نوع تقسیم منافع موقوفه جالب توجه بوده است و کمتر در میان موقوفه‌های اولادی می‌توان نظیر آن را یافت. در این قسمت مسئله چگونگی انتخاب متولیان و نحوه تقسیم منافع موقوفه بررسی می‌شود.

۵-۱- تولیت و مدیریت در موقوفه‌های اولادی

بررسی موقوفه‌های اولادی نشان می‌دهد در مسئله تولیت و مدیریت این موقوفه‌ها همواره اختلاف وجود داشته است. موقوفه‌های اولادی از لحاظ مدیریت را می‌توان در چند دسته کلی تقسیم کرد:

- موقوفه‌هایی که واقف در زمان حیات، تولیت آن را برعهده داشته است و بعد از خود به اولاد ذکور واگذار کرده است. از این موقوفه‌ها می‌توان به موقوفات سادات رضوی اشاره کرد.
- موقوفه‌هایی که واقف در زمان حیات، تولیت را برعهده داشته است و بعد از خود به یکی از فرزندان با ذکر نام می‌دهد؛ مانند موقوفه میرزا محمد جعفر رضوی و موقوفه آمنه خانم که اسم دو فرزند خود را آورده است (حسن‌آبادی، ۱۳۸۷: ۲۵۸).
- موقوفه‌هایی که واقف در زمان حیات تولیت را برعهده داشته است و بعد از خود به صورت اشتراکی بین فرزندان تقسیم می‌کند؛ مانند موقوفه میرزا محسن رضوی. در این موقوفه همه اولاد حق استفاده اشتراکی از موقوفه، با شرایطی که متولی تعیین کرده است را دارند (سیدی، ۱۳۸۰: ۸۵-۹۵).

- موقوفه‌هایی که ضمن مشخص کردن متولیان بعدی، شروط مشخصی را برای اهلیت متولیان بعدی مشخص کرده‌اند؛ مانند موقوفات محمد جعفر رضوی، موقوفات سادات رضوی و موقوفه صدرالممالک اردبیلی (قلعه صدری). در موقوفه محمد جعفر رضوی، واقف ابتدا تولیت را به پسر خود تقی‌الدین محمد واگذار کرده است و سپس از اولاد ذکور، کسی متولی خواهد بود که به صفت رشد، صلاح و علم موصوف باشد (حسن‌آبادی، ۱۳۸۷: ۲۲۱). در موقوفه تقی‌الدین محمد رضوی به سال ۱۰۸۳ قمری شرط اصلح و اتقی برای اولاد ذکور گذاشته شده است. در موقوفه آمنه خانم ضمن آوردن نام دو فرزند ذکور خود تولیت بعد از آن را بدون اولویت با اکبر، ارشد و اصلح اولاد قرار داده است (همان، ۲۵۹). همچنین در وقف‌نامه میرزا حبیب‌اله رضوی به سال ۱۱۹۶ ق بر ارشد اولاد تأکید شده است که صالح، مؤمن و دیندار باشد.

بررسی‌های تاریخی نشان می‌دهند در همه انواع انتخاب تولیت موقوفات بعد از وفات واقف در نسل‌های بعدی اختلافاتی به وجود آمده است. این اختلافات گاهی سطحی بوده و در مواردی به ضربه‌زدن به موقوفه منجر شده است. از این دست موقوفه‌ها می‌توان به موقوفه میرزا ابراهیم رضوی اشاره کرد که درباره شروط متولی و تفاسیر آن، کار به مراجعه نزد علما نیز رسیده است. در این دعاوی درباره دو سؤال زیر استفتاء شده است که سؤال دوم درباره اسن، ارشد و اصلح و اولویت آن برای انتخاب متولی بوده است:

۱- چنانچه اولاد ذکور واجد شرایط ثلاثه نباشد و هریک، یکی را داشته باشند؟

۲- اولاد ذکور سه نفر دارای [هر] سه صفت است؟

احمد رضوی قائل به وجوب بودن سه صفت برای متولی شده است و در غیر آن کسی نمی‌تواند متولی باشد؛ در صورتی که حتماً متولی از میان اولاد واقف نبوده باشد.

محمدصادق حسینی نیز بر وجوب بودن سه شرط برای متولی تأکید دارد؛ اما چون واقف شرط بودن متولی از میان اولاد ذکور را خود آورده بهتر است سه شرط را داشته باشد.

نصرالله نیز به شرط واقف در تعلق تولیت به اولاد ذکور خود اشاره کرده و آورده است چنانچه سه نفر هریک دارای یکی از صفات باشند به صورت مشترک متولی باشند؛ از میان پاسخ استفتائات داده شده جواب میرزا نصرالله صحیح نیست (حسن‌آبادی، ۱۳۸۷: ۲۰-۳۰)؛ اما دو پاسخ دیگر نیز پاسخ مشخصی برای سؤال و تقدم و تأخر سه شرط ارائه نمی‌دهند و درواقع نیاز درخواست‌دهندگان استفتاء را برآورده نمی‌کنند.

به هر حال به نظر می‌رسد همواره در تفسیر این سه شرط و انتساب آن به افراد مختلف، برخی اختلافات وجود داشته است که زمینه دخالت خارج از موقوفه را در انتخاب متولیان فراهم کرده است. در موقوفه سادات رضوی از دوره صفوی این مشکل به وجود آمده و دامنه اختلاف به دربار اصفهان کشیده شده است؛ به طوری که علامه مجلسی در آن دخالت کرده است (حسن‌آبادی، ۱۳۸۵: ۱۰۰-۸۵). همچنین بعد از پیروزی انقلاب اسلامی اختلاف بین خاندان باعث شد اداره اوقاف در مسئله انتخاب متولیان به طور مستقیم دخالت کند و حتی برای مدتی ناظر مستقیم در موقوفه داشته باشد.

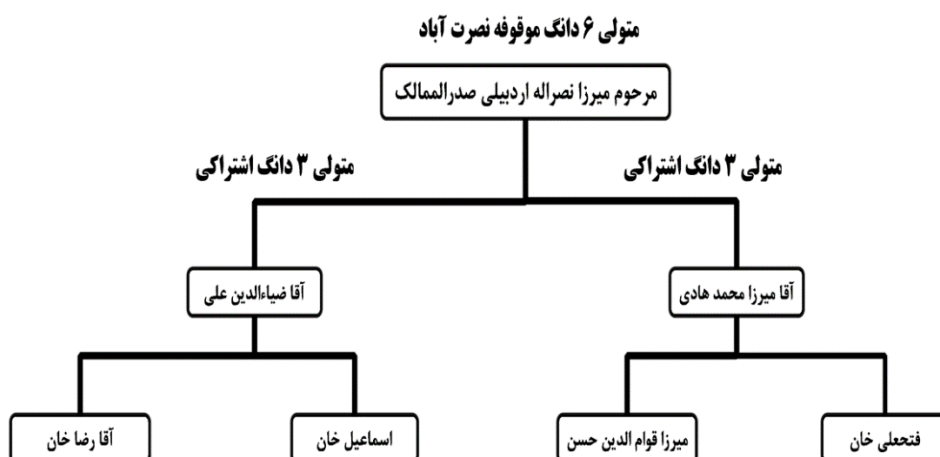
۵-۲- متولیان موقوفه صدرالممالک اردبیلی و نحوه انتخاب آنها

تولیت موقوفه صدرالممالک (قلعه صدری قم) مانند دیگر موقوفات اولادی در اختیار خود ایشان بوده است. پس از رحلت صدرالممالک اردبیلی و طبق وقف‌نامه، تولیت هر بخش (سه دانگ) به پسران ایشان یعنی میرزا محمدهادی و میرزا ضیاءالدین

علی می‌رسد. میرزا محمدهادی مانند پدر به تصوف متمایل بود و از طرف او ملقب به «قدرتعلی» شد. او در اشعار خود «نصرت» تخلص کرده و آنها را به پدرش تقدیم کرده است (اردبیلی، ۱۳۸۶). با توجه به متن وقف‌نامه، او همین دو پسر را داشته (به علاوه دو دختر به نام خدیجه بیگم و فاطمه بیگم) و منافع موقوفه را به صورت مناصف بین آنها تقسیم کرده است. در منابع دوره قاجار در نام بردن از اولاد صدرالممالک به میرزا هادی اشاره شده و آمده است که نصرت‌آباد را صدرالممالک آباد و وقف اولاد خود کرده و همچنین قنات نصرت‌آباد را در زمان حکومت خود در قم جاری کرده و مالیات آنجا در تیول میرزا هادی بوده است (اریاب، ۱۳۵۳: ۸۷).

با توجه به اینکه نصرت‌آباد و قنات آن موقوفه اولادی خاندان صدرالممالک بوده است، اشاره به تیول و بخشش مالیات تیول جای بررسی دارد؛ زیرا آن را عوض موجب دیوانی صدرالممالک به اولاد او داده‌اند. در عرایض باقی‌مانده در مجلس شورای ملی دو سند درباره شکایت اولاد صدرالممالک از مالیات بقایا و عدم توانایی برای پرداخت آن وجود دارد. نکته جالب در این عرایض اشاره به ادعای برخی از افراد در خالصه بودن قسمتی از موقوفه و درخواست‌های مالی از آن است (محمدی، ۱۳۹۳: ۸۳-۷۱). با توجه به اطلاعات باقی‌مانده درباره املاک وقفی او، چنین می‌نماید که او از اموال شخصی خود صرف آبادی در قم کرده و سپس آنها را وقف کرده است (حسینی، ۱۳۹۳: ۱۸۳-۱۸۰). میرزا ضیاءالدین علی درقم یا اردبیل فوت کرده است (تاریخ و محل فوت و دفن او تا این هنگام، دقیقاً مشخص نیست) همسر و یکی از پسران (میرزا محمد هادی) و همچنین چند تن از نوادگان صدرالممالک اردبیلی در کربلا و در جوار خود او دفن شده‌اند (مصاحبه با ناصرعلی صدری، ۱۳۹۵). میرزا محمدهادی در ۱۳ شعبان المعظم ۱۳۱۰ ق (احتمالاً در قم) فوت کرده و پیکرش در کربلا در جوار صدرالممالک به خاک سپرده شده است.

درباره نحوه انتخاب متولیان تا نسل چهارم اطلاعات مکتوب مشخصی وجود ندارد؛ اما از فحوای سخن قدما و مطلعین خاندان چنین برمی‌آید که با در نظر گرفتن تقسیم سه دانگ زمین‌ها انتخاب متولیان براساس پذیرش عمومی افراد خاندان بوده است و افراد انتخاب‌شده در زمره سرشناس‌ترین افراد خانواده محسوب می‌شدند. این موضوع را افرادی مانند فاطمه صدری (تاریخ مصاحبه: ۱۳۶۵)، علیرضا صدری (تاریخ مصاحبه: ۱۳۹۶)، اصغر واحدی (تاریخ مصاحبه: ۱۳۹۷) و هما رجایی (تاریخ مصاحبه: ۱۳۹۸) تأیید کرده و بیان داشته‌اند که اصولاً تولیت به صورت جمعی و البته با رعایت اصل احترام به بزرگ‌تر هر طبقه انجام می‌گرفته است؛ یعنی در شاخه فرزندان میرزا محمدهادی پس از فوت او، همان‌گونه که در نمودار شماره ۱ مشخص است، دو فرزند پسر به نام‌های فتحعلی خان و میرزا قوام‌الدین حسن وجود داشته‌اند که با اینکه ظاهراً (بنا به گفته قدیمی‌ها و مطلعین خاندان) میرزا قوام‌الدین حسن از نظر سنی بزرگ‌تر بوده، اداره سه دانگ موقوفه به صورت مشترک انجام می‌شده است؛ البته بعدها میرزا قوام‌الدین حسن به اردبیل نقل مکان می‌کند و امور تولیتی بیشتر با فتحعلی خان بوده است. پس از فوت فتحعلی خان، نورعلی خان، مصطفی خان، مرتضی خان و لطفعلی خان به همراه عموزاده‌های خود، یعنی فضل‌الله خان و ابوالقاسم خان، سه دانگ اشتراکی این شاخه را اداره می‌کردند؛ البته بنا به گفته بزرگان خاندان، چون سلطان لطفعلی خان فردی نظامی و مدیر بوده، عموماً کارها با نظر نهایی او انجام می‌گرفته است (همان مصاحبه‌ها).

نمودار شماره ۱: شجره نسل اول و دوم متولیان موقوفه صدرالممالک

Chart No.1: The family tree of the first and second generation of the trustees of the Sadr al-Mamalek endowment

نمودار شماره ۲: شجره نسل سوم متولیان موقوفه صدرالممالک

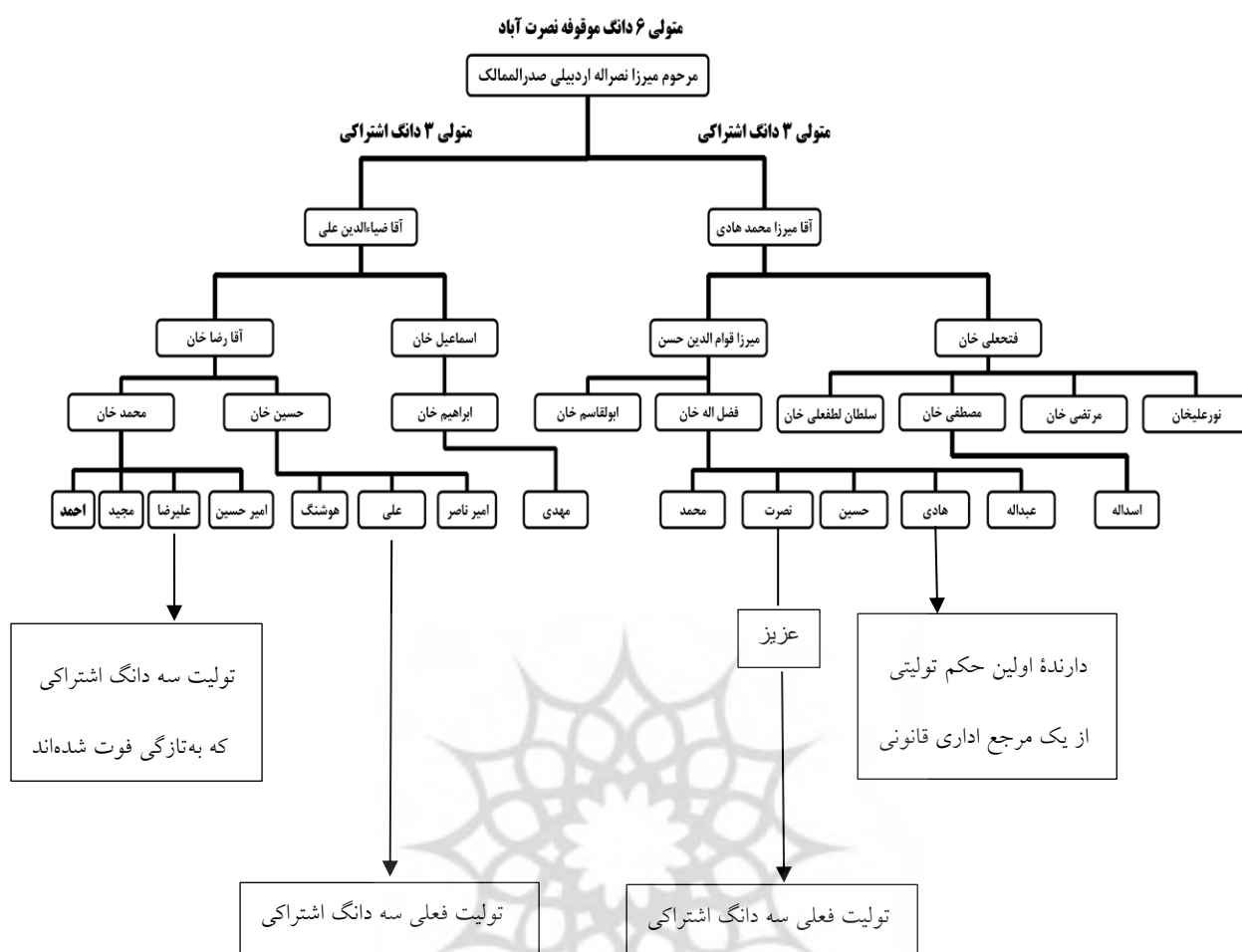
Chart No.2: Tree of the third generation of Sadr al-Mamalek endowment trustees

اولین دخالت یک نهاد رسمی در خارج از موقوفه برای انتخاب متولیان متعلق به حکم تولیتی هادی صدری فرزند فضل الله خان در سال ۱۳۶۳ ش (۳۸ سال پیش) است. با توجه به تولیت اشتراکی وقفی و تقسیم منافع به صورت اشتراکی بین خاندان مشخص نیست چرا بین خاندان اختلاف نظر در موضوع پیش آمده است. پس از این افراد با توجه به اینکه فقط فضل الله خان و مصطفی خان فرزند پسر داشتند، تولیت سه دانگ اشتراکی این شاخه به هادی خان صدری (صاحب اولین حکم تولیتی رسمی از مرجع حاکمیتی در سال ۱۳۶۳ ش) می رسد. پس از فوت هادی خان، تولیت این شاخه از خاندان به عبدالله صدری می رسد این در حالی بوده است که از نظر سنی اسدالله خان صدری بزرگتر از عبدالله خان صدری بوده ولی تحت شرایطی و با دخالت

عده ای از موقوف علیهم تولیتی با حکم دادگاه به طور موقت (که البته قریب ۳۶ سال به طول می انجامد) به عبدالله صدری می رسد. پس از فوت عبدالله خان صدری تولیتی این شاخه به عزیز صدری فرزند نصرت خان صدری می رسد که در هنگام نگارش این مقاله نیز همچنان تولیت سه دانگ اشتراکی موقوفه می باشد در شاخه میرزا ضیاءالدین علی در نسل سوم که ابراهیم خان، حسن خان و محمد خان صدری قرار داشتند، به دلیل عمر طولانی و بالای یکصد سال محمد خان صدری توازن زمانی نسل ها و طبقات دوسوی موقوفه از حالت عادی خارج می شود؛ یعنی هنگامی که نسل چهارم شاخه میرزا محمد هادی تولیت می کردند، هنوز تولیت شاخه میرزا ضیاءالدین علی با محمد خان (نسل سوم) بوده است. پس از فوت محمد خان صدری پسر او یعنی علیرضا صدری به تولیتی سه دانگ اشتراکی شاخه میرزا ضیاءالدین علی می رسد و با فوت نامبرده، علی صدری فرزند حسین خان صدری متولی سه دانگ اشتراکی می شود که در هنگام نگارش این مقاله نیز در این سمت حضور دارد.

به نظر می رسد بعد از اولین شکایت و متوسل شدن به نهاد خارج از موقوفه درباره انتخاب متولی در سال های پس از صدور اولین حکم تولیتی توسط اداره اوقاف قم، مسائل حقوقی زیادی درباره نحوه انتخاب تولیت هرکدام از سه دانگ اشتراکی به وجود آمده است؛ از جمله شکایت ناصرعلی صدری که معتقد به سلطنتی بودن تولیتی بوده است (یعنی تولیتی از پدر به پسر بزرگ منتقل می شود نه بزرگ ترین فرد هر طبقه) که با ارجاع شکایت نامبرده به دادگاه صالحه، با توجه به نظر اداره اوقاف قم، سلطنتی بودن تولیتی رد و در تأیید طبقه ای بودن آن حکم صادر می شود.

مشخص است تولیتی هرکدام از بخش های موقوفه (سه دانگ اشتراکی) سال هاست که محل بحث و گفت و گو و درگیری های درون خانوادگی و حقوقی است. براساس خوانش ها و برداشت های مختلفی که می توان از الفاظ و معنای فقهی و حقوقی وقف نامه انجام داد، موقوف علیهم همواره در انتخاب تولیت هر بخش دچار اختلاف نظر و مشکل بوده اند که تا قبل از سال ۱۳۶۳ ش به صورت درونی نمود داشته است. به نظر می رسد افزایش تعداد اولاد ذکور و افراد واجد شرایط تولیتی (افراد تحصیل کرده، تاجر و ...) سطح توقع افراد و نگاه آنها را به مسئله انتخاب متولی تغییر داده است.

نمودار شماره ۳: شجره نسل چهارم متولیان موقوفه صدرالممالک

Chart No.3: Family tree of the fourth generation of the trustees of Sadr al-Mamalek endowment

اکنون دو سؤال مهم در رابطه با نحوهٔ انتخاب متولیان هرکدام از سه دانگ اشتراکی و نحوهٔ اجرا شدن شروط تولیت برای ارشد و اصلح در موقوفهٔ قلعه صدری مطرح می‌شود:

سؤال اول: ذی‌نفعان اصلی این موقوفهٔ بزرگ یعنی نوادگان صدرالممالک اردبیلی که بین آنها به وفور افراد فرهیخته و نخبه با داشتن تحصیلات عالی دانشگاهی، سطوح بالای حوزوی و تاجرپیشه موفق دیده می‌شود، تا چه اندازه در تعیین و تعیین مصادیق مفاهیم مندرج در وقف‌نامهٔ جدشان تاکنون دخیل بوده‌اند و باید دخیل باشند؟ این نکته به‌ویژه در تعیین مصادیق ارشد و اصلح نمود پیدا می‌کند که در ادامه به آن خواهیم پرداخت.

سؤال دوم: نقش ادارات و سازمان‌های دولتی و حاکمیتی در این رابطه تا چه اندازه است؟ آیا جدا از نقش نظارتی که به‌طور قانونی باید بر موقوفات خاص داشته باشند می‌توانند در اداره امور موقوفات خاص (از جمله انتخاب متولیان) مستقیم یا غیرمستقیم ورود پیدا کنند و به اعمال نظر بپردازند؟ دربارهٔ پرسش اول باید گفت چه در وقف و چه غیروقف وقتی بحث منفعت و سود مادی یک منبع مالی (مانند زمین کشاورزی، کارگاه یا کارخانه تولیدی و ...) متعلق به گروهی از افراد جامعه به میان می‌آید اولاً مسئله مهم نحوهٔ مدیریت منابع و امکانات برای سوددهی هرچه بیشتر آن است؛ ثانیاً با دو مقولهٔ انتخاب‌کنندگان و انتخاب‌شونده یا انتخاب‌شوندگان برخورد خواهیم کرد. بدیهی است آن گروه از افراد جامعه که صاحبان شرعی و قانونی آن

منبع مالی هستند، بیش از هر فردی دغدغه سوددهی بهتر و بیشتر آن را دارند و از نظر شرعی، قانونی، عرفی و اخلاقی اگر منع شرعی و قانونی نداشته باشند حق انتخاب مدیریت آن منبع مالی با آنان است. درباره منبع مالی مورد بحث، یعنی موقوفه خاص قلعه صدری قم نیز این امر مصداق پیدا می‌کند. ضمن اینکه طبق قوانین شرعی و موضوعه، چون منبع مالی مدنظر «وقف» (با معنی و قوانین دینی خاص خودش) است، صاحبان این منبع مالی، یعنی موقوف علیهم، باید طبق آنچه در وقف‌نامه آمده است مدیران گرداننده این منبع مالی (تولیت‌ها) را مطابق با دستور واقف و به روشی انتخاب کند که مقرر کرده است. این بدیهی‌ترین حق موقوف علیهم در رابطه با چیزی است که به همراه هم صاحبش هستند. حال باید دید واقف به موقوف علیهم (نوادگان خود) در رابطه با انتخاب تولیت هر کدام از سه دانگ اشتراکی چه دستوری داده است. سه صفت برای تولیت موقوفه شدن در دستورالعمل انتخاب تولیت‌ها وجود دارد که باید با توجه به آنها انتخاب تولیت‌ها صورت گیرد. اول، ذکور بودن و از اولاد ذکور واقف بودن (که در نهایت اگر در نسلی اولاد ذکور از ذکور وجود نداشته باشد باید به ذکور از اناث مراجعه شود)، دوم، ارشد بودن و سوم، اصلح بودن. درباره ذکور بودن و اولاد ذکور بودن بحث چندانی وجود ندارد؛ اما درباره ارشدیت و اصلحیت می‌توان چند نکته مهم بیان کرد. با توجه به مبحثی که قبلاً درباره شروط واقف در موقوفه‌های اولادی بیان شد، تفسیر این شروط همواره باعث اختلاف بین بازماندگان شده و کار داوری را به مراجع رسمی و غیررسمی کشانده است.

با توجه به نکاتی که مطرح شد و اینکه در وقف‌نامه‌های دیگر کلمه اسن به کار رفته است (یعنی معمول بوده است)، می‌توان احتمال داد میرزا نصرالله صدرالممالک اردبیلی که فردی فقیه، ادیب و شاعر بوده است با وجود معمول بودن کلمه اسن، آن را در وقف‌نامه به کار نبرده است و پس از تذکیر، ارشد، اصلح و اتقی بودن را ملاک انتخاب تولیت قرار داده است که البته می‌تواند در دل خود اسن بودن را نیز داشته باشد؛ زیرا معمولاً گذر عمر بر تجربیات و قدرت مدیریت افراد می‌افزاید، اما این یک امر کلی نیست؛ زیرا همان‌گونه که ممکن است برادری هم از لحاظ سنی و هم از لحاظ عقلی، علمی، معرفتی و تجربی بزرگ‌تر از برادر خود باشد، ممکن است فردی از نظر سنی کوچک‌تر باشد اما از نظر عقلی، علمی، معرفتی و تجربی بالاتر از برادر بزرگ‌تر (از لحاظ سنی) خود باشد؛ درباره آموزادگان در یک طبقه نسلی نیز این چنین است. در واقع عدد سن به تنهایی ملاک برتری نیست؛ و گرنه کلمه اسن توسط واقف استفاده می‌شد. اصلح بودن نیز دامنه وسیعی از معانی را می‌تواند در خود داشته باشد؛ زیرا اصلح بودن یک فرد با توجه به حوزه‌ای تعریف می‌شود که فرد می‌خواهد در آن ورود پیدا کند؛ برای مثال، برای موضوع باغداری اصلح بودن یعنی آشنایی هر چه بیشتر فرد با درختان، آفات، آب و خاک و امور مربوط به آنها یا برای موضوع انتخاب فروشنده برای یک مغازه اصلح بودن یعنی آشنایی بیشتر و بهتر فرد با اجناس، قیمت‌ها و برخورد مطلوب با مشتریان؛ در سایر موارد نیز این چنین است. درباره اداره موقوفات (نظیر موقوفه قلعه صدری) با توجه به اینکه فرد انتخاب شده به‌عنوان تولیت باید آن موقوفه را اداره کند و بتواند سود معقول و مطلوب و البته قانونی را برای موقوف علیهم به ارمغان بیاورد طبیعی است توانایی مدیریتی و آشنایی فرد با اقتصاد و بازارهای مالی و ... نشانه اصلح بودن فرد نسبت به دیگران است. نکته بسیار مهم این است که اصلح بودن علاوه بر اینکه در حوزه‌های مختلف تعریفش متفاوت است (که بیان شد)، حتی در یک حوزه واحد در زمان‌های مختلف، با توجه به دگرگونی‌های ایجاد شده در طول زمان در مسائل مختلف زندگی بشر، مصادیق این صفت متفاوت خواهند بود. بدیهی است مدیریت در زمان کنونی با مدیریت در پنجاه سال پیش متفاوت است.

در هر صورت به نظر منطقی‌تر می‌رسد که درباره ارشد و اصلح بودن یک فرد برای انجام وظیفه در کاری مشخص، ذی‌نفعان آن کار مشخص (در اینجا موقوف علیهم) نظر بدهند؛ زیرا اولاً طبیعی است افراد نسبت به چیزی که متعلق به خودشان است حساس‌تر و دلسوزتر باشند؛ ثانیاً با توجه به روابط خانوادگی و نسبتی که با یکدیگر دارند تشخیص ارشد و به‌ویژه اصلح بودن از بین خودشان را بهتر از دیگران انجام می‌دهند.

در این رابطه طی پیگیری‌های برخی از موقوف علیهم و استفتائاتی که از مراجع دینی کردند نظر حضرات آیات سیستانی، علوی گرگانی، صافی گلپایگانی و سبحانی بر این است که منظور واقف از ارشد و اصلح فردی است که از لحاظ توانایی‌های مدیریتی برای اداره موقوفه نسبت به افراد هم‌نسل خودش دانتر و توان‌تر باشد (تصاویر شماره ۹، ۱۰، ۱۱ و ۱۲).

درباره پرسش دوم باید دید نظر قانون چیست. با مطالعه قانون مدنی ایران درباره وقف (مواد ۵۵ تا ۹۱ قانون مدنی) و همچنین قانون اوقاف و امور خیریه مصوب سال ۱۳۶۳ مجلس شورای اسلامی، می‌توان نتیجه گرفت اداره امور موقوفات خاص به دست موقوف علیهم است؛ مگر در مواردی که قانون مشخص کرده است. در واقع نقش ادارات اوقاف کشور درباره موقوفات خاص، نقشی نظارتی از طرف حاکمیت بوده و میزان و نحوه اعمال این نقش نظارتی در قوانین و آیین‌نامه‌ها مشخص شده است. با مصاحبه‌هایی که با برخی از موقوف علیهم موقوفه قلعه صدری قم صورت گرفت اکثراً نسبت به برخی مداخلات دستگاه‌های حاکمیتی و نیز برخی بی‌توجهی‌ها نسبت به نقش نظارتی که باید اعمال می‌شده اما به هر دلیل اعمال نشده است، گله داشتند و ابراز نارضایتی می‌کردند. در واقع این موقوف علیهم مدعی‌اند دستگاه‌های حاکمیتی متولی امور وقف در کشور در برخی جاهایی که باید ورود می‌کردند (مانند حسابرسی موقوفه) ورود نکردند و برعکس در جایی که نباید ورود می‌کردند (مانند انتخاب تولیت که بحث شد) مستقیم یا غیرمستقیم تأثیرگذار بودند (مصاحبه علیرضا صدری، ۱۳۹۶ و هما رجایی، ۱۳۹۸).

حاصل این قضایا به وجود آمدن چندین پرونده قضایی در دادگاه‌ها بوده است که برخی از آنها هنگام نگارش این مقاله همچنان در جریان‌اند که بررسی آنها زمینه و زمان دیگری را می‌طلبد.

با توجه به بزرگی این موقوفه که بنا به اسناد موجود چند صد هکتار مساحت دارد و به گفته تعداد زیادی از قدمای خاندان حتی بیش از این مقدار است (برخی از موقوف علیهم درصدد اثبات بزرگ‌تر بودن آن هستند) و تاریخچه‌ای که از بزرگان خاندان گزارش شده است، عواید این موقوفه خاص باید بسیار زیاد باشد که با بررسی و مصاحبه با برخی موقوف علیهم خلاف آن دیده می‌شود (همان مصاحبه).

اینکه آیا عواید موقوفه قلعه صدری بالاست اما از بیشتر افراد خاندان مخفی نگه داشته می‌شود یا عواید آن واقعاً ناچیز است، بحثی اقتصادی و حقوقی و البته مدیریتی است که در صورت اثبات هر کدام می‌توان بررسی و تحلیلی درباره آن ارائه کرد؛ البته در رابطه با این موضوع تاکنون چندین پرونده قضایی توسط موقوف علیهم تشکیل شده است.

آنچه از نقل قول‌های بزرگان این خاندان و همچنین حافظه تاریخی مردم شهر قم مشخص می‌شود این است که در زمانی نه‌چندان دور، محصولات صیفی این موقوفه و همچنین انار، انگور و سایر میوه‌های حاصل از درختان آن در بازارهای میوه و تره‌بار شهر قم و روستاها و شهرهای نزدیک سهم نسبتاً خوبی از بازار را در دست داشته‌اند که متأسفانه طی چند دهه گذشته به تدریج این مسئله از بین رفته است. این قضیه یعنی کمتر شدن چشمگیر رونق تولیدات کشاورزی این موقوفه یکی از دلایل مهم موقوف علیهم برای بحث انتخاب متولیان موقوفه و میزان دخالت افراد و ساختارهای خارج از موقوفه است (مصاحبه با ناصرعلی صدری، ۱۳۹۵؛ علیرضا صدری، ۱۳۹۶؛ زهرا گُزه بُر(روحانی)، ۱۳۹۰ و هما رجایی، ۱۳۹۸).

۵-۳- مسئله انتفاع در موقوفه‌های اولادی

مسئله استفاده‌کنندگان در موقوفه‌های اولادی که با عنوان «موقوف علیهم» شناخته می‌شوند شکل‌دهنده نیت اصلی واقف در وقف است. در این مسئله دو موضوع اصلی وجود دارد: چه کسانی و به چه نسبتی از موقوفات سهم می‌برند؟ بررسی موقوفات اولادی نشان می‌دهد عموماً واقفان املاک خود را برای استفاده اولاد ذکور و اناث خود به صورت مساوی یا دو به یک وقف می‌کنند؛ البته معدودی از موقوفه‌ها عملکرد متفاوتی دارند. موقوفه ابدال خان به سال ۱۰۹۳ ق صرفاً به اولاد اناث و اولاد اولاد

اناث اختصاص دارد (شیبانی، ۱۳۷۷: ۲۹). در موقوفات اولادی سادات رضوی که متشکل از سه وقف‌نامه است، موقوف علیهم متفاوتی وجود دارند. در وقف‌نامه میرزا ابوطالب وقف اولاد ذکور و در وقف‌نامه میرزا ابراهیم وقف ذکور و اناث به صورت دو به یک بوده است (حسن‌آبادی، ۱۳۸۷: ۲۲۸-۲۲۴).

بحث انتفاع و موقوف علیهم در وقف‌نامه صدرالممالک به وضوح مشخص شده است. در متن وقف‌نامه چنین آمده است: «... اعنی دو فرزند ارجمند سعادت‌مند خود و هما آقا میرزا محمدهادی و آقا میرزا ضیاء‌الدین علی - ادام الله تعالی اقبالهما - بالمناصفه و بر اولاد ایشان ذکوراً و اناثاً و هکذا بر اولاد اولاد ایشان ذکوراً و اناثاً و إن نزلو نسلاً بعد نسل و بطناً بعد بطن به طریق ارث به این قسم که در طبقه اولی هرگاه یکی از موقوف علیهما مرحوم شود، اولاد آن قائم مقام آن خواهد بود و شریک خواهد بود اولاد با عم خود و طریق قسمت میان اولاد، للذکر ضعف الأثنی خواهد بود و بر دو ولد ارجمند ذکور سابق الذکر جناب واقف بالمناصفه و بالاشاعه بینهما جمعاً فی ما بین این دو نفر بالمناصفه است و بعد بر اولاد ایشان ذکوراً و اناثاً در هر طبقه سه دانگ از کل موقوفات به طریق ارث للذکر ضعف الأثنی به معنی که سابق ذکر شد و بعد بر اولاد اولاد ایشان ذکوراً و اناثاً و إن نزلو نسلاً بعد نسل و عقباً بعد عقب به طریق ارث به نحو مذکور در سابق و العیاذ بالله با نبودن هریک از این دو برادر و با انقراض اولاد هریک از این دو برادر سهم آن وقف است بر آن دیگری و وقف است بر اولاد آن ذکوراً و اناثاً و هکذا بر اولاد اولاد آن و إن نزلو نسلاً بعد نسل به طریق ارث به نحو مذکور در سابق و با انقراض اولاد این دو موقوف علیهما، وقف است بر اولاد اناث جناب واقف ذکوراً و اناثاً و إن نزلو نسلاً بعد نسل و عقباً بعد عقب به طریق ارث به نحو مذکور در سابق...»

از این متن چند مسئله درباره موقوف علیهم مشخص شده است:

- اسامی منتفعان به صورت کامل ذکر شده و حتی تکلیف نسل‌های بعدی نیز مشخص شده است؛

- سهم زن و مرد در موقوفه مشخص شده است؛

- میزان سهم هریک از اولاد اصلی در وقف‌نامه مشخص است.

در موقوفات خاصه درباره تفسیر برخی از اصطلاحات وقفی، مانند نسلاً اندر نسل و بطناً اندر بطن، اختلافاتی در میان منتفعان و نهادهای مرتبط به وجود آمده است. کاتوزیان در تفسیر کلمه نسل بعد از نسل و بطن بعد از بطن می‌آورد که «مستفاد از کلمه نسلاً بعد نسل در مورد وقف و وصایت ترتیب است نه تشریک، از این قرار که هرگاه یکی از نسل موجود با داشتن فرزند فوت شود فرزندان او با باقی‌ماندگان نسل در انتفاع از مورد وقف یا در امر تولیت و وصایت نمی‌توانند شرکت نمایند. مادام که چند نفر حتی یک نفر از نسل مقدم وجود داشته باشد نوبت به نسل بعد نخواهد رسید و همچنین است در مورد طبقه بعد طبقه» (کاتوزیان، ۱۳۷۷: ۵۸-۵۷).

نکته دیگر درباره انتفاع از موقوفات اولادی بعضی شروط تعیین‌شده در شکل و نوع مصرف است؛ برای مثال، در موقوفه اولادی میرزا محسن مسئله اولاد خارج از مشهد را مدنظر قرار داده و حتی در نوع استفاده نیز شروط خاصی تعیین کرده است. در موقوفه تقی‌الدین محمد رضوی نیز برای استفاده از ذکاکین شرط خاص گذاشته شده است. مسئله نسل اندر نسل و طبقه بعد طبقه در انتفاع جای بررسی بیشتری دارد. به نظر می‌رسد مسئله انتفاع و تولیت در بحث مطرح‌شده توسط کاتوزیان متفاوت است؛ زیرا ممکن است اولویت انتخاب تولیت به صورت طبقاتی قابل مطرح‌شدن باشد اما مسئله انتفاع اولاد از موقوفه جای بررسی بیشتری دارد؛ البته صدرالممالک اردبیلی با شریک قرار دادن اولاد بعد از فوت پدر با عمومی خود مسئله انتفاع از موقوفه را مشخص کرده است.

در زمان حاضر براساس سند رسمی سازمان ثبت اسناد و املاک کشور به شماره ۲/۱۳۰۱۵ مورخ ۱۳۹۸/۰۷/۱۰ که بنا به درخواست موقوف علیهم صادر شده است، تعداد ۲۸۰ سهم (برای ۲۷۰۰ رقبه) برای موقوف علیهم انحصاری مادام‌الحیات وجود دارد؛ یعنی برای هرکدام از سه دانگ اشتراکی ۱۴۰ سهم (تصاویر شماره ۱۳ و ۱۴).

آنچه از گفتار قدمای خاندان برمی‌آید این است که تا زمان سلطان لطفعلی خان صدری رویه بدین صورت بوده است که هرکدام از موقوف علیهم در مقداری از زمین که به اندازه سهمش بوده، کشاورزی می‌کرده و منافع آن نصیبش می‌شده است. بسیاری از موقوف علیهم تعدادی رعیت و یک سررعیت (برای اداره امور) داشتند که از سود همان مقدار زمین دستمزد آنها را نیز پرداخت می‌کردند. بنا به قول همین قدمای خاندان، میزان تولیدات کشاورزی تا این زمان و مدتی پس از آن، آنچنان زیاد بوده که بازارهای میوه و تره‌بار قم و روستاهای اطراف را جوابگو بوده است و حتی گاهی به علت ازدیاد محصولات و نداشتن توانایی در نگهداری از آنها و برای عدم اسراف و نابودی محصول و خیرات و میراث، محصولات را به صورت رایگان و خیریه در میدان تره‌بار قم قرار می‌دادند تا مردم از آنها استفاده کنند. محصولاتی نظیر خربزه، صیفی‌جات و میوه‌های سیب و انار و حتی پسته از تولیدات این زمین‌ها بوده‌اند. پس از فوت سلطان لطفعلی خان صدری و در نسل بعدی متولیان، دیگر زمین در اختیار موقوف علیهم قرار نگرفت و متولیان خود به امر کشاورزی پرداختند و منافع به دست آمده را هر سال با چک‌های بانکی که اصطلاحاً به آنها «چک ارحام» می‌گویند، در محل دفتر موقوفه واقع در قلعه صدری قم، به میزان سهم هریک از موقوف علیهم به ایشان پرداخت می‌کنند (مصاحبه با عباس بهنام (گُزّه بُر)، ۱۳۶۵؛ فاطمه صدری، ۱۳۶۵ و هما رجایی، ۱۴۰۱).

در زمان حاضر که این مقاله نگارش می‌شود از شاخه میرزا محمدهادی بیش از ۴۲ زیرشاخه با نام‌های فامیلی صدری برای نوادگان از ذکور و نام‌های فامیلی دیگر برای نوادگان از اناث خاندان وجود دارد. همچنین از شاخه میرزا ضیاءالدین علی نیز بیش از ۲۱ زیرشاخه به همان ترتیبی که گفته شد (از جهت نام خانوادگی) وجود دارد. افراد این زیرشاخه‌ها با توجه به اینکه از نسل ذکور هستند یا اناث و با توجه به تقسیمات سهمی که طی دهه‌های گذشته به دلیل فوت نسل قبلشان به وقوع پیوسته است (خردشدن سهام در اثر ارث) سالیانه مبالغی را از دفتر موقوفه (از هرکدام از متولیان سه دانگ‌های اشتراکی که عضو شاخه آن هستند) دریافت می‌کنند.

گفتنی است چه در زمان گذشته و چه در زمان حال با توجه به قانون ارث (نسبت دو به یک پسران به دختران)، تعداد ورثه در هر نسل و میزان سهام هر خانواده و هر فرد از موقوف علیهم، میزان دریافتی ایشان از موقوفه متفاوت بوده است. طی مصاحبه‌هایی که با موقوف علیهم صورت گرفته است اکثریت قریب به اتفاق آنها این مبالغ را بسیار کمتر از آنچه از این موقوفه بزرگ انتظار می‌رود دانسته‌اند و آن را به مدیریت ضعیف متولیان نسبت می‌دهند (همان مصاحبه و مصاحبه با علیرضا صدری، ۱۳۹۶ و مهراں صدری، ۱۳۹۷).

۶- نتیجه‌گیری

موقوفه خاص قلعه صدری قم (نصرت‌آباد) که از مساحت زیاد و جایگاه جغرافیایی و موقعیت اقلیمی مناسب (تصاویر شماره ۴ و ۵) و منابع انسانی خوبی برخوردار است می‌تواند مانند گذشته‌های نه‌چندان دور ضمن سودرسانی برای موقوف علیهم خود، برای سایر افراد به‌ویژه ساکنان شهر قم و روستاهای اطراف بسیار مفید و اشتغال‌زا باشد که متأسفانه اکنون چنین نیست و می‌توان چرایی آن را بررسی کرد. به نظر می‌رسد عدم اتحاد و یکدستی موقوف علیهم و وجود اختلافات درون خانوادگی بر سر چگونگی استفاده از موقوفه، عدم کارایی مناسب متولیان سه دانگ‌های اشتراکی (بنا به اظهار نظر موقوف علیهم مصاحبه‌شده و نیز مشاهده موقعیت اقتصادی کنونی موقوفه)، عدم نقش نظارتی مؤثر و مطابق قانون دستگاه‌های ذریبط حاکمیتی

(که انتقاد، اعتراض و شکایت تعدادی از موقوف علیهم را به همراه داشته است) و مواردی دیگر همگی دست به دست هم داده‌اند تا متأسفانه در زمان حاضر این موقوفه بزرگ که شاید کمتر موقوفه خاصی در کشور را با این اندازه و امکانات بتوان یافت، حال و روز خوبی نداشته باشد و با انبوهی از مشکلات دست به گریبان باشد. به نظر می‌رسد با توجه به شرایط زمانی و نظریه‌های نوین مدیریتی ایجاد یک ساختار مدیریتی به‌روز و قوی بتواند تا حد زیادی به رشد و توسعه و بهره‌وری هرچه بیشتر این موقوفه کمک کند. پیشنهاد مشخص نگارنده این است که افراد هر شاخه اصلی و زیرشاخه‌های آن در این خاندان از بین خود، اشخاص معتمد، کاربلد و پیگیر را انتخاب کنند تا یک «مجمع عمومی خاندانی» را تشکیل دهند. این مجمع می‌تواند دو کار مهم انجام دهد: نخست، پس از فوت یا کناره‌گیری (به هر علت) هر متولی، از میان واجدان شرایط طبقه‌ای که متولی باید از میان آنها انتخاب شود فرد ارشد و اصلح را انتخاب و برای صدور حکم تولیتی به اداره اوقاف معرفی کنند (در پاسخ به پرسش اول همین مقاله شاخص‌های این انتخاب بررسی شدند). کار مهم دیگر این مجمع، تعیین افرادی از خاندان است که در اداره امور موقوفه بزرگ قلعه صدری قم در کنار تولیت انتخابی باشند و ایشان را در این امر خطیر یاری کنند؛ البته نظارت بر کار تولیت و افراد کمک حال ایشان نیز برعهده این مجمع عمومی خاندانی خواهد بود.

پیشنهاد دیگر نگارنده اصلی این مقاله (همان‌گونه که بیان شد خود از اعضای این خاندان است) ایجاد یک مؤسسه فرهنگی و اقتصادی با هیئت‌مدیره و مدیرعامل منتخب همان «مجمع عمومی خاندانی» است؛ مؤسسه‌ای که متولیان سه دانگ‌های اشتراکی نیز از اعضای هیئت‌مدیره آن باشند و تمامی موقوف علیهم علاقه‌مند نیز بتوانند عضو این مؤسسه شوند. این مؤسسه می‌تواند علاوه بر به‌کارگیری توان تمام موقوف علیهم در موقوفه (با توجه به تخصص‌هایی که دارند)، به نزدیکی، دوستی و هم‌فکری هرچه بیشتر افراد این خاندان کمک کند. ضمن اینکه این نزدیکی و دوستی‌های بیشتری که در قالب یک مؤسسه فرهنگی و اقتصادی به وجود می‌آید می‌تواند در هم‌گرایی و ایجاد علاقه بیشتر و در نتیجه اختلافات کمتر در نسل‌های آینده خاندان تأثیر زیادی داشته باشد که این مسئله به رونق اقتصادی، اشتغال‌زایی و ... موقوفه کمک به‌سزایی خواهد کرد. همچنین این مؤسسه می‌تواند به مرکزی برای تبادل اطلاعات فرهنگی و علمی و نیز انجام کارهای اقتصادی با دیگر موقوفات کشور و حتی موقوفات و مؤسسات مشابه سایر کشورها به‌ویژه کشورهای اسلامی تبدیل شود و در کنار همه این موارد می‌تواند کارایی یک خیریه را نیز داشته باشد.

۷- منابع فارسی

- ارباب، م. ت. ب. (۱۳۵۳). تاریخ دارالایمان قم، به تصحیح حسین مدرسی طباطبائی، قم: حکمت.
- اردبیلی، ص. (۱۳۸۶). دیوان صدرالممالک اردبیلی با مقدمه جواد نوربخش، تهران: انتشارات اسوه.
- اسحاقی کوپایی، ف. ز و فریدونی، ح. ع. (۱۳۹۸). «تحلیلی بر ساختار موقوفات اولادی مشهد (بررسی موردی وقف‌نامه‌های میرزا محسن رضوی و میرزا جعفر سروقدی)»، پنجمین همایش ملی پژوهش‌های نوین در حوزه زبان و ادبیات ایران (با رویکرد فرهنگ مشارکتی)، تهران.
- افضل‌الملک کرمانی، غ. (۱۳۳۶). تاریخ و جغرافیای قم، به تصحیح حسین مدرسی طباطبائی، تهران: انتشارات وحید.
- الکبسی، م. ع. (۱۳۶۴). احکام وقف در اسلام، ترجمه احمد صادقی گلدر، تهران: انتشارات حج و اوقاف.
- بامداد، م. (۱۳۵۷). شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲، ۱۳ و ۱۴ هجری، تهران: زوار.
- جباری عربلو، م. (۱۳۶۲). فرهنگ اصطلاحات وقف اسلامی، تهران: امیرکبیر.
- حسن‌آبادی، ا. (۱۳۸۷). «سادات رضوی در مشهد»، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.

- حسن‌آبادی، ا. (۱۳۸۷). «اسن - ارشد یا اصلح: نگاهی به چگونگی انتخاب متولیان موقوفه سادات رضوی»، وقف میراث جاویدان، زمستان، شماره ۶۴، ص ۲۱-۳۲.
- حسن‌آبادی، ا. (۱۳۸۵). «معرفی طوماری از علامه مجلسی درباره موقوفات سادات رضوی در مشهد»، وقف میراث جاویدان، شماره ۵۳، ص ۸۵-۱۰۰.
- سیدی، م. (۱۳۸۰). «نگاهی به وقف‌های اولادی سادات رضوی مشهد»، وقف میراث جاویدان، پاییز و زمستان، شماره ۳۵ و ۳۶، ص ۹۸-۸۵.
- شیبانی، ع. ر. (۱۳۷۷). «سیمای وقف در خراسان»، مشهد: مؤسسه فرهنگی انتشارات سگال.
- کاتوزیان، ن. (۱۳۷۷). حقوق مدنی، تهران: گنج دانش.
- لسان‌الملک سپهر، م. ت. (۱۳۴۴). *نسخ التواریخ سلاطین قاجاریه*، به تصحیح محمدباقر بهبودی، تهران: اسلامیه.
- محسنی، سید م. (۱۳۹۳). «صدرالممالک اردبیلی و موقوفه نصرت‌آباد قم: قلعه صدری»، مرزبان فرهنگ، جشن‌نامه دانشور فرهنگیار، حجت‌الاسلام و المسلمین دکتر محمود مرعشی نجفی، قم: مؤسسه خانه کتاب و کانون نویسندگان قم.
- مصطفوی رجائی، م. (۱۳۵۱). *وقف در ایران*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- هدایت، رق. خ. (۱۳۸۲). *مجمع الفصحاء*، به تصحیح مظاهر مصفا، تهران: امیرکبیر.

References

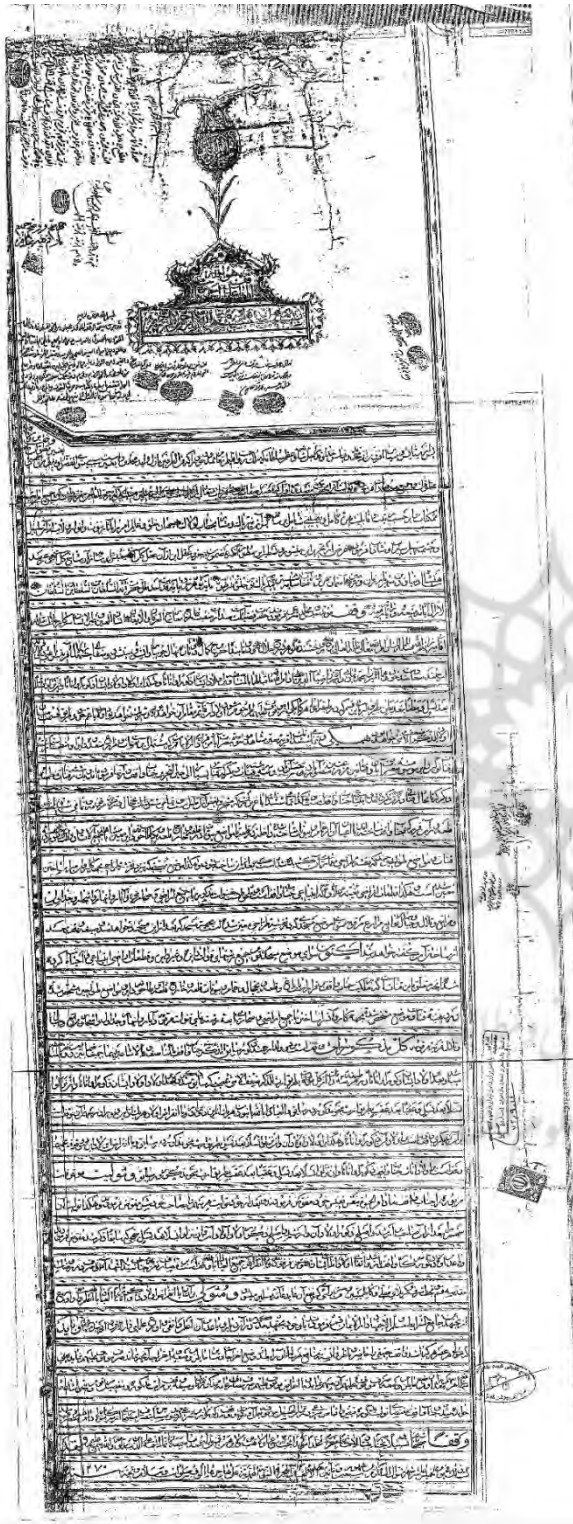
- Arbab, M. T. B. (1974). *History of Dar al-Iman in Qom*. edited by Hossein Madrasi Tabatabai, Qom: Hekmat. [In Persian]
- Ardabili, S. L. M. (2007). *Diwan Sadr al-Mamalek Ardabili with an introduction by Javad Noorbakhsh*. Tehran: Asoeh. [In Persian]
- Eshaghi Kopaei, F. Z., and Feridouni, H. A. (2018). An analysis of the structure of Mashhad children's endowments (a case study of the endowments of Mirza Mohsen Razavi and Mirza Jafar Saroqdi). *the fifth national conference of modern researches in the field of Iranian language and literature (with a participatory culture approach)*, Tehran. <https://civilica.com/doc/849652>. [In Persian]
- Afzalmulak Kermani, Gh. H. (2016). *The history and geography of Qom*. edited by Hossein Madrasi Tabatabai, Qom. [In Persian]
- Al-Kabaisi, M. O. (2006). *The rules of endowment in Islam, translated by Ahmad Sadeq Goldar*. Tehran: Hajj and Awqaf. [In Persian]
- Bammad, M. (1978). *History of Iranian noblemen in the 12th, 13th and 14th centuries of Hijri*. Tehran: Zovar. [In Persian]
- Jabri Arablo, M. (1983). *Glossary of Islamic waqf Terms*. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Hasan Abadi, A. (2007). *Sadat Razavi in Mashhad*. Mashhad: Islamic Research Foundation. [In Persian]
- Hasan Abadi, A. (2007). Asan - arshad or asalh: A look at how to select the trustees of Sadat Razavi's endowment. *Waqf of the Immortal Heritage of Winter*, 64. [In Persian]
- Hassan Abadi, A. (2006). Introduction of a petition by Allameh Majlisi about Sadat Razavi's endowments in Mashhad. *Javidan Bahar Endowment*, 53. [In Persian]
- Sayyedi, M. (2010). Looking at the endowments of the descendants of Sadat Razavi of Mashhad. *Endowment of Eternal Heritage Fall and Winter 2010*. 35 and 36, 85 - 98. [In Persian]
- Katouzian, N. (1998). *Civil rights*. Tehran: Ganj Danesh. [In Persian]
- Language of Mulk Sepehr, M. T. (1344). *Naskh al-Tawarikh of Sultans of Qajar, edited by Mohammad Baqer Behboodi*. Tehran: Islamia, Vol.4. [In Persian]
- Mohseni, S. M. (2013). *Sadr al-Mamalek Ardabili and the endowment of Nusrat Abad Qom: Sadri Castle*. Marzban Nameh Farhang, celebration of the scholarly scholar Hojat al-Islam and the Muslims, Dr. Mahmoud Marashi, Qom: Book House Foundation and Writers' Center of Qom. [In Persian]
- Mustafavi Rajaei, M. (1972). *waqf in Iran*. Tehran: Tehran University Press. [In Persian]

- Hedayat, R. Kh. (2012). *Majma al-Fasha*. edited by Mozaher Musfa, Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Shibani, A. (1998). *The image of vaqf in khorasan*. Mashhad: Cultural Institute of Senegal Publications. [In Persian]
- Shibani, A. (1998). *The image of vaqf in khorasan*. Mashhad: Cultural Institute of Senegal Publications. [In Persian]

تصویر شماره ۱- نسخه خطی و اصلی وقفنامه

Picture No.1 - Handwritten and original copy of the dedication letter

تصاویر شماره ۲، ۳، ۴، ۵ و ۶- اسناد خرید موقوفه

Pictures No. 2, 3, 4, 5 and 6- Purchase documents of endowment

املاک اعیانیه صدرالملكه در قم
 مسووم صدرالملكه اعمی شیرازگ که بنام مستوفی و شرفیاد و شرفیاد که در قم
 مسووم صدرالملكه اعمی شیرازگ که بنام مستوفی و شرفیاد و شرفیاد که در قم
 مسووم صدرالملكه اعمی شیرازگ که بنام مستوفی و شرفیاد و شرفیاد که در قم

مرحله اول
 خلاصه سند خرید صدقانه کربه منصورآباد

فروشنده	میرزا محمد حسن صدرالملكه اعمی شیرازگ
خریدار	میرزا محمد حسن صدرالملكه اعمی شیرازگ
مورد معامله	مزرعه منصورآباد مشهور به حدس خراب
مقدور مورد معامله	سه روستا که در حدود منصورآباد مشهور به حدس خراب و یک روستا که در حدود منصورآباد مشهور به حدس خراب
تاریخ معامله	۱۲۶۰ قمری / ۱۲ آبان ماه

شرح مختصر سند خرید صدقانه کربه منصورآباد
 سند خرید مزرعه منصورآباد مشهور به حدس خراب و یک روستا که در حدود منصورآباد مشهور به حدس خراب و یک روستا که در حدود منصورآباد مشهور به حدس خراب

مرحله دوم
 خلاصه سند خرید ۳۷ خراب مزرعه منصورآباد

فروشنده	علی امیرخان بیگ فرزند حاج حسین خراب
خریدار	میرزا محمد حسن صدرالملكه اعمی شیرازگ
مورد معامله	سه روستا که در حدود منصورآباد مشهور به حدس خراب و یک روستا که در حدود منصورآباد مشهور به حدس خراب
مقدور مورد معامله	سه روستا که در حدود منصورآباد مشهور به حدس خراب و یک روستا که در حدود منصورآباد مشهور به حدس خراب
تاریخ معامله	۱۲۶۰ قمری / ۱۲ آبان ماه

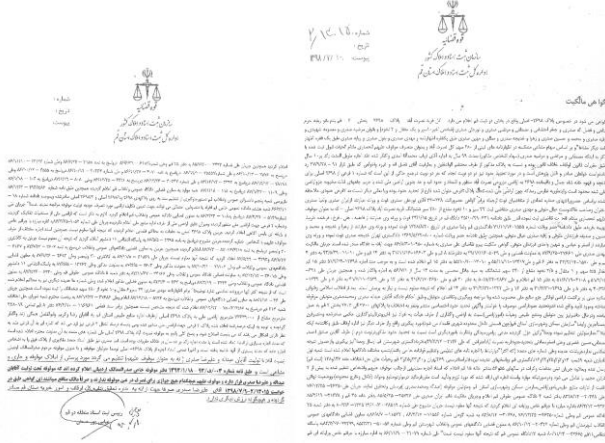
شرح مختصر سند خرید صدقانه کربه منصورآباد
 سند خرید مزرعه منصورآباد مشهور به حدس خراب و یک روستا که در حدود منصورآباد مشهور به حدس خراب و یک روستا که در حدود منصورآباد مشهور به حدس خراب

شرح مختصر سند
 مرادالملكه الاصلی
 سند خرید مزرعه منصورآباد مشهور به حدس خراب و یک روستا که در حدود منصورآباد مشهور به حدس خراب و یک روستا که در حدود منصورآباد مشهور به حدس خراب

شرح مختصر سند
 مرادالملكه الاصلی
 سند خرید مزرعه منصورآباد مشهور به حدس خراب و یک روستا که در حدود منصورآباد مشهور به حدس خراب و یک روستا که در حدود منصورآباد مشهور به حدس خراب

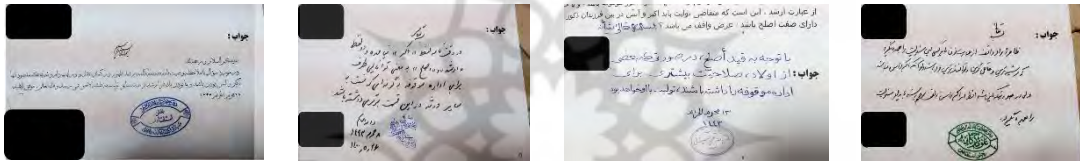
تصاویر شماره ۷ و ۸ - سند تعداد سهام موقوفه

Pictures No.7 and 8- Document of the number of endowment shares

تصاویر شماره ۹، ۱۰، ۱۱ و ۱۲ - استفتائات از مراجع دینی

Pictures No. 9, 10, 11 and 12- Inquiries from Religious Authorities

تصویر شماره ۱۳ - تصویر ماهواره‌ای حدود موقوفه قلعه صدری

Picture No.13- Satellite image of the boundaries of Qala Sadri endowment

تصویر شماره ۱۴ - تصویر ماهواره‌ای حدود قنوات موقوفه قلعه صدری

Picture No.14- Satellite image of the boundaries of the canals of Qala Sadri endowment

پیوست شماره ۱: وقف‌نامه صدرالممالک اردبیلی، موقوفه قلعه صدری قم (نصرت‌آباد) (بازخوانی و تایپ‌شده)

Attachment No.1: Sadr al-Mamalek Ardabili endowment, Sadri Qala Endowment of Qom (Nosratabad)
(read and typed)

هو الله الواقف علی السرائر

بسم الله الرحمن الرحيم

پس از ستایش و سپاس افزون از تحدید و قیاس خداوند را جلّ شأنه و عظم سلطانه که ملک رحمت و اقلیم انعام ممدود خود را که من الطرفین به ازل و ابد محدود است به غیر سببی سوای تفضّل و بدون جهتی به غیر تطوّل وقف بر کافه مخلوقات و جمیع موجودات فرمود و تولیت آن را به حضرت مصدور اول که مصدر صفات بل مظهر ذات متعالی لم یزل است. اعنی سید المرسلین حبیب الاله رحمه للعالمین مقرر داشت که جمیع مراتب ممکنات را برحسب رتبت و قابلیت بهره کامل و نصیبی شامل برسانند. پس آن نیر پاک و مشاربه خطاب لولاک جهان خلق و عالم امر را به آثار نبوت و انوار ولایت از آن سلسبیل و چشمه سبیل سیراب و شاداب فرمود. غرض از تحریر این منشور و تسطیر این سطور آنکه به مضمون:

جزو عقل این از آن عقل کل است جنبش این سایه زان شاخ گل است

در عهد شاهنشاه دنیا و دین، شهریار زمان و زمین، آسمان مهر پرور، آفتاب سایه‌گستر، پیکر پاک نور، جلوه نار طور، مایه گوهر خرد، پایه قدرت احد، ظل حضرت اله، السلطان بن السلطان بن السلطان لا زال آیاته منیع و رایاته رفیع و وقف مؤبد و حبس مخلّد شرعی فرمودند حضرت فضیلت آیت، صدارت منقبت، عارج معارج العرفان و الایقان، انسان‌العین و عین‌الانسان، سرکار جلالت مدار، آقا میرزا نصرالله صدرالممالک ادام الله تعالی ظلّه العالی، بر دو رخشنده گوهر درج جلال و دو تابنده اختر برج کمال، دو تازه نهال جویبار دانش و بینش، دو صفای چشمه زلال آفرینش، اعنی دو فرزند ارجمند سعادت‌مند خود و هما آقا میرزا محمدهادی و آقا میرزا ضیاء‌الدین علی - ادام الله تعالی اقبالهما - بالمناصفه و بر اولاد ایشان ذکوراً و اناثاً و همکذا بر اولاد اولاد ایشان ذکوراً و اناثاً و این نزلو نسلاً بعد نسل و بطناً بعد بطن به طریق ارث به این قسم که در طبقه اولی هرگاه یکی از موقوف علیهما مرحوم شود، اولاد آن قائم مقام آن خواهد بود و شریک خواهد بود اولاد با عم خود و طریق قسمت میان اولاد، للذکر ضعف الأثنی خواهد بود. همگی و تمامی شش دانگ قریه معین مشاهد موسومه به «نصرت‌آباد» من قرای دارالایمان قم که مشتمل است بر قنوات و مزارع متعدده - دائراً و منظمساً سیما رشته قنات نوکن دایر موسومه به نصرت‌آباد و قناتین مزرعتین منصورآباد و حسن‌آباد و سه رشته قنات دیگر که قناتی بسیار الی حین التحریر جناب واقف در آنها فرموده‌اند و یک رشته قنات منظمه دیگر که تا به حال قناتی در آن نکرده‌اند و ابتیاعی جناب واقف است و همکذا تمامی شش دانگ باغ بزرگ که مشجر و بعضی آن املس است و تمامی شش دانگ یخچال در قریه مرقومه و تمامی شش دانگ قلعه در آن قریه که جناب واقف ساخته‌اند با اعیان آن از حمام و بیوتات ساخته شده داخله در قلعه با مواضع بیوتات در قلعه و خارج قلعه و یک باب طاحونه دایر معین مشاهد با جمیع آلات و ادوات آن واقع در دهنه قنات و مواضع طواحین چند که نقشه طراحی معماری آن کشیده شده است که بعد از این ساخته بشود و همکذا موضع معینی که نیز در نقشه طراحی به جهت کاروانسرا ساختن معین شده است و همکذا قطعات اراضی معینه علاوه‌ای که ابتیاعی جناب واقف است و ملحق است به قنوات مذکوره با جمیع اراضی و صحاری و آبار و انهار و اشجار و جداول و مراتع و تلال و جبال و سایر توابع مزارع مرقومه سوای موضع مسجدی که در نقشه طراحی معین شده است به جهت مسجد که بعد از این مسجد خواهد شد و صیغه وقف بعد از ساختن آن گفته خواهد شد. اکنون سوای موضع مسجد مرقوم، جمیع رشته‌های قنوات دایره و غیردایره و قطعات اراضی ابتیاعی و احیا کرده شده آنچه متعلق به این قنات است که بر ملکیت جناب واقف برقرار است با باغ و قلعه و یخچال و حمام و بیوتات قلعه و خارج قلعه

و طاحونه دایر و مواضع طواحین مشخص شده در دهنه قنات و موضع مشخص شده به جهت کاروانسرا ساختن با جمیع اراضی و صحاری تابعه رشته‌های قنات مرقومه و آبار و انهار و جداول و اشجار و مراتع و جبال و تلال قریه مرقومه کل مذکورات وقف است بر دو ولد ارجمند ذکور سابق‌الذکر جناب واقف بالمناصفه و بالاشاعه بینهما جمیعاً فی ما بین این دو نفر بالمناصفه می‌باشد و بعد بر اولاد ایشان ذکوراً و اناثاً در هر طبقه سه دانگ از کل موقوفات به طریق ارث للذکر ضعف الانثی به معنی‌ای که سابق ذکر شد و بعد بر اولاد اولاد ایشان ذکوراً و اناثاً و این نزلو نسلماً بعد نسل و عقباً بعد عقب به طریق ارث به نحو مذکور در سابق و العیاذ بالله با نبودن هریک از این دو برادر و با انقراض اولاد هریک از این دو برادر سهم آن وقف است بر آن دیگری و وقف است بر اولاد آن ذکوراً و اناثاً و هکذا بر اولاد اولاد آن و این نزلو نسلماً بعد نسل به طریق ارث به نحو مذکور در سابق و با انقراض اولاد این دو موقوف علیهما، وقف است بر اولاد اناث جناب واقف ذکوراً و اناثاً و این نزلو نسلماً بعد نسل و عقباً بعد عقب به طریق ارث به نحو مذکور در سابق و تولیت موقوفات مزبوره را جناب واقف ما دام الحیات به نفس نفیس خود مفوض فرمودند و بعد از خود تولیت هر سهم را به صاحب خودش مفوض فرمودند و هکذا تولیت آن سهم را بعد از آن صاحب، بر ارشد و اصلح ذکور اولاد آن و ارشد و اصلح ذکور اولاد اولاد آن و این نزلو نسلماً بعد نسل به نهجی که سابقاً ذکر شد مفوض فرمودند و با عدم اولاد ذکور سرکار واقف به ارشد و اتقای اولاد اناث ایشان مفوض فرمودند و با انقراض جمیع العیاذ بالله وقف است بر مصارف تعزیه جناب سیدالشهداء (ع) و صرف در روضات مقدسه قم و نجف اشرف و کربلای معلی و کاظمین و سرمن رأی که نفع آن عاید عامه مسلمین می‌شود و متوکی بر آن را با انقراض اولاد ذکوراً و اناثاً العیاذ بالله با اعلم و اتقی و اورع از مجتهدین جامع‌الشرایط و مسلم‌الاجتهاد دارالایمان قم فرمودند باوجود مجتهد مذکور در آن دیار و با عدم آن اعلم و اتقی و اورع علمای دارالارشاد اردبیل صانها الله تعالی و باید که متوکی هر عصر هر که باشد، واقف حقیقی را حاضر و ناظر دانسته منافع هر ساله آن را بعد از وضع اخراجات و سایر ما یلزم وضعه و اخراجه، آنچه بماند صرف موقوف علیهم نماید، یعنی منافع هر سهم را بعد از وضع ما یلزم وضعه صرف موقوف علیهم آن سهم نماید و با انقراض موقوف علیهم صرف مصارف عامه مذکوره نماید و صیغه وقف بر مراتب مذکوره و به تفصیل مرقوم و بنحو اشاعه خوانده شد و جناب واقف به مقتضای تولیت مذکوره قبض و اقباض شرعی در تمام اعیان موقوفه به عمل آوردند و وقف مذکور لازم و شرعی شد و مستأجر به تصرف استیجاری از سرکار متوکی - دام عمره - منصرف شد. وفقاً صحیحاً شرعیاً و تسبیلاً صریحاً دینیا لازماً منجراً مخلداً موبداً بحیث لایبایع و لایوهب و لایرهن فمن بدله بعد ما سمعه و فإثماً اثمه علی الذین یبدلونه و الله سمیع علیم و لقد کتب ذلک فی یوم الخمیس عاشر شهر شوال المکرم من شهر سبعین و مأتین بعد الألف من الهجرة النبویة المحمّدیة علی هاجرهما الوف صلوات و سلام و تحیة. سنه ۱۲۷۰

پیوست شماره ۲: مشخصات مصاحبه‌های مربوط به تاریخ شفاهی موقوفه قلعه صدری قم

Attachment No.2: Details of the interviews related to the Oral History of Qala Sadri Qom endowment

ردیف	مصاحبه‌کننده	مصاحبه‌شونده	تاریخ مصاحبه	محل مصاحبه	محل نگهداری
۱	زبرجدی، علیرضا (فرهاد)	علیرضا صدری	۱۳۹۶/۰۸/۰۶	قم، منزل شخصی مصاحبه‌شونده	آرشیو شخصی
۲	زبرجدی، علیرضا (فرهاد)	مهران صدری	۱۳۹۷/۱۱/۱۶	قم، منزل شخصی مصاحبه‌شونده	آرشیو شخصی
۳	زبرجدی، علیرضا (فرهاد)	عباس بهنام (گُزّه بُر)	۱۳۶۵/۰۱/۲۵	قم، منزل شخصی مصاحبه‌شونده	آرشیو شخصی
۴	زبرجدی، علیرضا (فرهاد)	فاطمه صدری	۱۳۶۵/۰۱/۲۵	قم، منزل شخصی مصاحبه‌شونده	آرشیو شخصی
۵	زبرجدی، علیرضا (فرهاد)	زهرا گُزّه بُر (روحانی)	۱۳۹۰/۰۴/۲۰	تهران، منزل شخصی مصاحبه‌شونده	آرشیو شخصی
۶	صدری، مهران	علیرضا صدری	۱۳۹۶/۰۲/۰۶	قم، منزل شخصی مصاحبه‌شونده	آرشیو شخصی
۷	صدری، مهران	اصغر واحدی	۱۳۹۷/۰۴/۲۳	قم، منزل شخصی مصاحبه‌شونده	آرشیو شخصی
۸	صدری، مهران	هما رجایی	۱۳۹۸/۰۵/۲۴ و ۱۴۰۱/۰۸/۲۰	قم، منزل شخصی مصاحبه‌شونده	آرشیو شخصی
۹	صدری، مهران	ناصرعلی صدری	۱۳۹۵/۱۱/۱۸	قم، لابراتوار دندان‌سازی آقای حسین رجایی	آرشیو شخصی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی